

İSKÂN COĞRAFYASI

Esas fikirler, problemler ve metod

Ali Tanoğlu

İskân vâkıyası (Siedlung, Settlement, habitat veya Peuplement) en geniş mânasıyle bir beşerî yerleşmedir. Av peşinde dolaşan ve bununla geçinen yahud meyve toplamakla hayatlarını idameye çalışan ibtidaî gezici insanların bulduklarını yemek, dinlenmek ve bilhassa gece vakti sığınmak üzere, velev bir gece için de olsa, yaptıkları barınaklar gibi, göçebe çoban kavimlerin daha uzun zaman bir yerde kalan çadır toplulukları; mevsimlerin seyrine uyarak yer değiştiren, yazın yaylaya, dağa çıkan, kışın ovaya inen yarı göçebelerin senenin yalnız bir kısmında iskân ettikleri ve muhtelif adlarla andıkları ova, yayla ve dağ eğreti yerleşmeleri; nihayet sedanter insanların oturdukları münferid mesken, çiftlik, köy, kasaba ve şehir, geçici veya devamlı, toplu veya dağınık, büyük veya küçük bütün bu yerleşmeler, yerleşme tesisleri, münferid mesken ve mesken toplulukları yukarıda yaptığımız geniş târifin içine girebilir.

İnsan ictimâî bir varlıktır. Bunun içindir ki yerleşmenin âmilleri insan toplulukları olup, bunları ya âile ve kabilelerde olduğu gibi kan rabı-taları yahud dinî, siyasî, ekonomik esaslara dayanan diğer bir takım bağlar husule getirir. İskân ve iskânın bir unsuru olan meskenden gaye, soğuk, sıcak, yağmur ve kar gibi hava tesirlerine ve yırtıcı hayvan ve diğer insanlardan gelebilecek dış tehlikelere karşı can ve malî emniyete almak, tabii veya sun'î az çok kapalı bir sığınakta yemek, dinlenmek, ve bilhassa uyumaktır. Uyku ihtiyacı ve bu ihtiyacı gidermek üzere bir barınak temini ve bu barınağa her gün muayyen zamanlarda sığınmak, gidip gelmek zarureti, tegaddi ile beraber hiç bir insan varlığının kaçınılmayacağı başta gelen ihtiyacıdır. Bunun içindir ki mesken, en ibtidaîsinden en müttekâmiline kadar, bütün meskûn mıntakaların, beşerin mevcudiyeti, uykuya olan ihtiyacı ve bu ihtiyacı karşılama yolundaki faaliyetile ilgili başlıca vâkıyasıdır. Kaldı ki, iskân coğrafyasında mesken denince, en basit avcı, balıkçı veya bekçi kulübesinden şehir-

lerin en mütেকâmil ev ve apartmanına kadar sâdece ikâmetgâh olarak kullanılan yapılar değil, anbar, ahır, samanlık, hangar, atölye, mağaza, okul, câmi, kilise, kışla, tiyatro, sinema gibi ticarî, sınaî, dinî, askerî, kültürel veya eğlence ihtiyaçlarını karşılamak üzere vücûde getirilen bütün binalar anlaşılmak lâzımdır. Geri cemiyetlerde ve umumiyetle ziraî mıntikalarda yerleşmelerin esas, hâkim unsuru şübhesiz evdir. Fakat ileri cemiyetlerde ve bilhassa şehirlerde meskenler çeşitlenir. İkametgâh olarak kullanılan ev, apartıman ve otellerin yanında gittikçe daha fazla başka maksadlara hizmet eden binalar yer alır.

Münferid meskenler ve meskenlerin bir araya gelmesinden meydana gelen köy, kasaba ve şehrin coğrafyada büyük bir önemi ve yeri olmak icabeder. Zira mesken ve mesken toplulukları evvela, yollar, mezruat ve ehli hayvanlarla beraber doğrudan doğruya insanın yarattığı ve tabiî peyizaj'ın yanında «beşerî» yahud «beşerleşmiş» diyebileceğimiz peyizaj'ın başlıca unsurları, dağ, tepe, nehir gibi tabiî yer yüzü vâkıaları yanında, beşer vâkıaları, insanın tabiî peyizaja hâkkettiği karakteristik manzaralar ve bu itibarla bir memleket veya mıntaka medeniyetinin, gelenek ve göreneklerinin en müşahhas ifadeleridir.

Diğer taraftan münferid meskenler ve köy ve şehir şeklindeki mesken toplulukları beşer faaliyetinin dayanak noktalarıdır. Köylünün evi, ahır, anbarı, arabalığı vesâir müştemilatı ile köylünün aynı zamanda atölyesidir. Her köy iktisad şekline, muayyen köy meskeni şekilleri tekabül eder. Bağcının, zeytincinin, tütüncünün evleri başka başka; hububat çiftçisinin, hububatla beraber aynı zamanda hayvan da yetiştiren köylünün evleri, gene birbirlerinden farklıdır. Ticaretin, sanayi'in ve münakalenin merkezleri olan şehirler aynı zamanda siyasi ve idarî organizasyon, fikir, bedi'iyat ve san'atın ibda mahalleri, bütün bu türlü faaliyetlerin adeta bir nevi atölyeleridir. Böylece mesken ve mesken toplulukları bir memleket medeniyetinin olduğu kadar, aynı zamanda o memlekette hâkim faaliyetin, hayat tarzı veya ekonomi şeklinin de ma'kesleridir ve bu itibarla da en mükemmel coğrafi vâkıalardır.

İnsanlar ister devamlı, ister geçici, ister münferid ister toplu bir hâlde yerleşmiş bulunsunlar içecek, yiyecek ve diğer beşerî ihtiyaçlar zoriyle dâima yerleştikleri ve ihtiyaçlarını tatmin eden mahalle veya hiç değilse onun çevresine az çok bağlıdırlar ve vücude getirdikleri mesken şekillerinde olduğu kadar yerleşme yerinin seçilmesinde ve yerleşmenin teşekkül etmesinde ve gelişmesinde bu mahallin ve onun çevresinin coğrafi şartlarının az çok tesiri altındadırlar.

Her yerleşmeye, dâima bunun kapladığı sahadan çok daha geniş bir saha kaplayan iktisadî faaliyet sahası tekabül eder ve iskân iktisadî faaliyet sahaları dahilinde noktalar veya küçük sathlar halinde görünür. İskân ve iktisadî faaliyet mahallerinin sebep ve mekân bakımından birbirine bağlılığı bir kaidedir.

Gezici avcı basit kulübesini avının geçtiği yolun yakınında, göçebe çoban çadırını sürülerini otlattığı sahanın yanında, çiftçi evini ekibi biçtiği ovanın kenarında yahud ortasında kurar. Bu takdirde iskân, iktisad ve hareket sahaları hemen hemen birbiri üzerine gelir. Medenî ve iktisaden ileri memleketlerde ve bilhassa büyük şehirlerde nakil vasıtalarının bolluğu, mükemmelliyeti ve sür'ati ikamet ve çalışma mahallerinin mekân bakımından birbirinden ayrılmasını ve uzaklaşmasını kolaylaştırmıştır. Bununla beraber bu gibi ahvalde dahi sarfedilmesi icabeden para ve zaman, iki nokta arasındaki mesafenin muayyen bir dereceden fazla açılmasına imkân vermez. Şehirlerde yaşayan insanların ikamet mahalli beslenme sahasına bağlı olmayabilir; fakat çalışma sahasına yahud onun çevresine bağlıdır. Yalnız şehirlerde servetlerinin ve emeklerinin iradı ile geçinen kimseler bu kaidenin dışında kalabilirler.

Her yerleşme, bir yerleşme ve iktisadî faaliyet sahasının bir unsurudur. Bu itibarla kendi iç yollarından başka dahil bulunduğu yerleşme ve iktisadî faaliyet sahasının diğer kısımlarına dış yollarla da bağlanmağa muhtaçtır. Bu suretle her yerleşme sahası zamanla bir münakale sahası haline gelir. Yerleşme ağı içinde münakale bakımından daha elverişli coğrafi şartlar arzeden yerleşmeler, meselâ merkezî bir vaziyet arzeden, yahud işlek ve hinterlandı geniş ve zengin bir deniz kıyısında bulunan, seyrüsefere müsaid nehir ağızlarında veya bu nehirlerin üzerinde yeralan, yahud da iktisaden birbirini tamamlayan dağ ve ova gibi muhtelif tabi'î bölge sınırlarında bulunan yerleşmeler, bu müsâid coğrafi mevki'leri sayesinde zamanla büyük münakale ve ticaret merkezleri haline gelirler. Yerleşme ve iktisadî faaliyet sahalarının münakale durumu üzerinde, insan bâzı değişiklikler ve islâhat yapabilirse de, insanın bu müdahalesi bir hadde kadar ileri gidebilir ve esasen ancak bir hadde kadar faydalı olabilir. Yerleşme ve iktisadî faaliyet gibi, münakalenin de esas dayanağı coğrafi temeldir.

Yerleşme şekilleri

Şu hâlde, görüldüğü gibi, iskân vâkıası çok şumüllü, çok müdil ve gerçekten coğrafi bir vâkiadır. Bu vâkia önce meskenler, sonra köyler ve daha sonra şehirler ele alınarak basitden mürekkebe doğru gidilmek

suretile tedkik edilebilir. Fakat itiraf etmek lâzımdır ki, bu konsepsiyon coğrafi olmaktan ziyade mantıkîdir. Meskenin bizatihi kendisinin tedkiki coğrafyadan ziyade sosyoloji ve ũrbanizmaya âiddir. Diğer tarafdandan meskenlere nazaran mesken toplulukları coğrafi bakımdan çok daha mũhim, çok daha câzib, çok daha karışık problemler ihtiva etmektedir. Bu itibarla biz klâsik yoldan ayrılarak önce bu ve bunu tâkib eden iki etũd'de yerleşmeler, bilhassa bunların definisyonlarına âid problemler ũzerinde duracağız, sonra ileride ayrı bir yazıda meskenlerin kendilerini ele alacağız.

İskân çok çeşitli şekiller arzeder. Mũnferid mesken (maison isolée, Einöde), mũnferid çiftlik (ferme isolée, Einzelhof), mandıra, ağıl, oba, kom, tol, divan, mezraa, mahalle (kũy mahallesi, écart), *hameau*, *Weiler*, *hamlet*, kũy (village, Dorf) ve nihayet kasaba ve şehir terimleri ile ifade ettiğimiz muhtelif yerleşme şekilleri ve bunların dışında kalan değirmen, kaplıca, otel, kale, şato, manastır, istasyon, enerji santrali, fabrika gibi yerleşme çeşitlerini birbirlerinden ayırd etmek, her birinin definisyonunu yapmak ve iskân kategorileri arasındaki yerlerini tâyin etmek gũç olup bu mesele, yarım asırlık, hattâ milletlerarası çapında bu sahada etũdlerin başladığı Kahire milletlerarası Coğrafya kongresi (1925) hareket noktası itibar edilirse, ancak bir çeyrek asırlık bir mâzisi olan iskân coğrafyasının kanaatımızca bu gũn de karşısında bulunduğu ilk, en mũhim ve en nâzik problemidir. Filhakika hangi dilde ve memlekette olursa olsun, hattâ iskân coğrafyası etũdlerinde en ileri gitmiş olan memleketlerde, meselâ bu nevi tedkiklerde hiç de geri sayılmıyacak olan ve ayrıca târife, tasnife ve ifade sarahatine belki her yerden fazla ehemmiyet verilmesine rağmen, pek de kastedilen mefhuma tekabũl etmedikleri hâlde, hâlâ yerleşme karşılığı olarak *habitat* ve *peuplement* terimlerinin aynı mânada olmak ũzere gelişi gũzel kullanıldığı Fransa'da dahi, İskân Coğrafyasına âid terimler mũphemiyetlerini henũz az çok muhafaza etmektedirler; o kadar ki, ileride gũreceđimiz gibi, bu gũn tarihçiler ve sosyologlar kadar coğrafyacı-larda da İskân Coğrafyasının iki ayrı ve ana faslını teşkil eden kır iskânı (*habitat rural*) ile şehir iskânı (*habitat urbain*) in ayırt edilmelerinde ve definisyonları meselesinde bile hâlâ bir bocalama gũrũlũyor¹. Bununla beraber řũphesiz her memlekette ve dilde bu bakımdan vaziyet aynı olmaktan çok uzaktır. Bâzi memleketlerde İskân Coğrafyası etũdleri çok ilerlemiş, bu sayede bu memleketlerde rastlanan iskân şekilleri mâna ve vuzuh kazanmıştır. Bâzılarında da bu nev'i

¹ G. Chabot, *Les villes, aperçu de Géographie urbaine*, Paris 1948, s. 7-16.

etüdü henüz geridir. Diğer bir takım memleketler ise İskân Coğrafyasından aşağı yukarı tamamile bîhaberdirler.

Biz maalesef bu sonuncu memleketler arasında bulunuyoruz. Gerçekten bizde bugüne kadar benim bildiğim, değil Türkiyedeki mesken ve iskân şekillerine âid esaslı bir tedkik, modern iskân coğrafyasının kendisine dâir dahi ne bir te'lif, ne de her hangi bir tercüme yapılmamıştır. Denilebilir ki coğrafyacı, arkeolog, sosyolog, tarihçi, edib ve sâir yazarlarımızın köy ve şehirlerimize dâir yazılarındaki² sathî temaslar, Prof. Dr. Hâmid Sâdi Selen'in Türkiye'de köy yerleşmeleri ve şehirleşme karakterleri hakkındaki bir yazısı³; Prof. Dr. W. Ruben'in Anadolu'nun yerleşme tarihi ile ilgili bir takım görüşleri⁴; Prof. Ömer Lütü Barkan'ın arşiv çalışmaları⁵; Prof. Cemal Ârif Alagöz'ün yaylacılık araştırmaları⁶; Prof. E. Reuter'in şehirlerimizin gelişme problemleri⁷; Ord. Prof. Dr. Ömer Celâl Sarç'ın Türkiye'de şehirleşme meselesine dâir bir istatistik çalışması⁸; Mehmed Ali Şevki'nin İstanbul civarındaki bir köy (Kurna köyü) hakkındaki çok kıymetli, fakat çok noksan bir etüdü⁹; Dr. H. Özçörekçi'nin Anadolu'da küçük şehir araştırmaları¹⁰; John A. Morrison'un dilimize henüz çevrilmemiş olan

² Hilmi Ziya Ülken, *La sociologie rurale en Turquie*. «Sosyoloji dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından, No. 6», 1950, s. 104-116.

Profesör Ülken bu makalesinde şimdiye kadar Türkiye'nin köy sosyolojisine dâir çıkmış olan ve bu mevzuata temas eden bütün yazıları kısaca gözden geçirmekte ve bunların küçük birer tahlilini yapmaktadır.

³ Hâmid Sâdi Selen, *Türkiyede Köy yerleşmeleri ve şehirleşme karakterleri*. «Türk Coğrafya Kurumu dergisi», III, sayı 7-8, Ankara, 1945, s. 95-107.

⁴ W. Ruben, *Anadolu'nun yerleşme tarihi ile ilgili görüşler*. «Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi», cild V, sayı 4, Eylül-Ekim 1947, s. 369-389.

⁵ Ö. L. Barkan, *Kulluklar ve Ortakçı Kullar*. «İktisad Fakültesi mecmuası», cild I, sayı 1, Birinciteşrin 1939, s. 29-75; *Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler*. Aynı mecmua, cild XI, No. 1-4, Ekim 1949, Temmuz 1950, s. 524-569.

⁶ C. A. Alagöz, *Sur la transhumance en Anatolie, particulièrement au Nord d'Ankara*. «Comptes rendus du congrès International de Géographie, Amsterdam, 1938, cild II, seksiyon IIIa»; *Anadoluda yaylacılık*. C.H.P. yayını, konferanslar serisi I, Kitap 25, Ankara 1938.

⁷ E. Reuter, *Şehirlerimizin gelişme problemleri*. «Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi» sayı 5, Temmuz-Ağustos 1943, 149-163.

⁸ Ö. C. Sarç, *Türkiyede şehirleşme temayülleri*. «İktisad Fakültesi Mecmuası», cild IX, No. 1-2, Ekim, 1947-Ocak 1948, s. 30-54.

⁹ M. A. Şevki, *Toplu bir köyün mevkiî* (İstanbul köylerinden birinde yapılan bir tedkik). Siyasî İlimler mecmuası, No. 70 ve 77, 1937.

¹⁰ H. Özçörekçi, *Anadoluda küçük şehir yerleşmeleri*. «Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi», cild III, sayı 1, 1944, s. 69-83.

Anadolu'nun bir köyü (Alişar) hakkındaki doktora tezi¹¹; kezâ gene türkçeye henüz tercüme edilmemiş bulunan J. Frödin'in Şimali Anadolu nebatları ve iskânına âid bir etüdü¹²; Kemâl Erguvanlı'nın Doğu Anadolu'da mesken ve inşaat malzemesine âid bir tedkiki¹³; İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü öğrencileri tarafından Türkiye'nin iskân coğrafyasına âid yapılmış bâzı araştırmalar¹⁴; nihayet bu yazı sahibinin Samsun şehrine âid bir tedkiki¹⁵, kısacası bütün bu çalışmalar, yazılar ve bu yazılarda Türkiye'deki yerleşmelere dâir beliren dağınık ve bulanık bir kaç çizgi bir yana bırakılırsa, denilebilir ki, Türkiye'nin iskân coğrafyası gibi, Türkiye'de iskân coğrafyası da bütünü ile hemen hemen hiç dokunulmamış bir hâlde bekâretini muhafaza etmektedir. Bu, cidden ilim ve memleket namına esef edilecek bir hâldir. Zira şu bir hakikatdir ki Türkiye bugün hududları dahilinde çok zengin, belki de dünyanın en zengin bir mesken ve iskân çeşitleri koleksiyonuna ve bunlara âid gene aynı derecede zengin görünen bir nomanklâtüre sahip bulunmaktadır.

Diğer taraftan iskân coğrafyasının ilim tarafı yanında pratik, ütiliter tarafını unutmamak ve bunun ehemmiyetini asla küçümsemek icab eder¹⁶. İdare adamlarımızın iskân coğrafyası hakkında bir fikre sahip bulunmamaları, coğrafya ve Türkiye coğrafyasını yeter derecede bilmemeleri, bu yüzden her işinde bocalıyan bu memlekete çok bahalıya malolmaktadır¹⁷.

¹¹ John A. Morrison, *Alişar: a unit of land occupance in the Konak-Su basin of central Anatolia*. The University of Chicago, Illinois, 1935.

¹² J. Frödin, *Quelques traits de la végétation et de l'habitat pastoral de la Tuquie du Nord*. Géogr. Annaler, cild XIV, 1932, heft 3, 4, s. 209-243.

¹³ Dr. Jeolog Kemal Erguvanlı, *Doğu Anadolu'da mesken ve inşaat malzemesi*. İ.T.Ü.D. cild, 8, yıl 8, sayı 2, 1950, s. 85-88.

¹⁴ Hilmi-Ziya Ülken, *La Sociologie rurale en Tuquie*, s. 112-113.

¹⁵ Ali Tanoğlu, *Samsun Şehri*. «Dördüncü Üniversite haftası, Samsun, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 217», İstanbul, 1944, s. 44-71.

¹⁶ O. Tulippe, *La Géographie au service de l'Urbanisme en Belgique* «La revue de Géographie humaine et de d'Ethnologie», No. 1, Ocak-Mart, 1948, s. 73-76.

¹⁷ İskân coğrafyasındaki bilgisizliğimizin en açık, aynı zamanda en acıklı belirtilerinden biri, yurdumuza sığınan göçmenleri yerleştirmek üzere kurduğumuz tek tip meskenlerden mürekkep tek tip köylerdir. Gelen göçmenlerin coğrafi menşeleri ve hayat tarzları gibi, bunları yerleştirmek istediğimiz bölgelerin iklim ve toprak şartlarını ve ekonomi şekillerini ve bu şartlar ve şekillerin gerektirdiği mesken ve iskân şekillerini hiç düşünmeden gelişi güzel mıntikalarda ve rastgele yerler ve sitler üzerinde kurduğumuz bu köyler ve bu köylerin bahçeden, anbardan, ahırdan vesâir müstemilâtan mahrum dizi kol nizamındaki evleri hakikaten garibtir. Bunlar kestirme bir ifade ile bir yandan içindekilerin, diğer yandan muhitin yadırgadığı selim akla mugayir coğrafi dalâletlerdir.

Bununla beraber, daha önce de söylediğimiz üzere, iskân coğrafyası bugünkü mânasında esasen genç bir ilimdir. Bu mevzuda şimdiye kadar diğer dillerde ve memleketlerde intişar etmiş bir çok kitab makale, bilhassa milletler arası dört coğrafya kongresinde (Kahire 1925, Paris 1931, Varşova 1934, Amsterdam 1938) sunulmuş olan ve cildleri dolduran sayısız komünikasyonlara rağmen iskân coğrafyasının terminoloji meselesi dahi henüz tamamilen halledilmiş olmaktan uzaktır.

Göçebe iskân ve sedanter yerleşme

Kanaatımca iskân coğrafyasında her şeyden önce iskânın hayat tarzı veya ekonomi şekli ile ilgili uc ve iki esas şekli olan göçebe iskân (habitat nomade) ile sedanter yerleşmeler olan kır ve şehir yerleşmelerini ayırd etmek, sonra, iskân coğrafyasının asıl mevzuu gibi ele aldığı¹⁸ ve iki ayrı fasıl halinde tedkik ettiği kır yerleşmesi (habitat rural) ve şehir yerleşmesinin (habitat urbain) sarîh definisyonlarına varmağa çalışmak icab eder.

Göçebe iskânı kır yerleşmesinden ayırd etmek nisbeten kolaydır. Bunun için ilk akla gelen ziraî kriterdir. Bununla beraber bu temyiz ve tefrikte ziraî fonksiyon kesin bir kriter sayılmaz. Zira hayvan yetiştirmenin sedanter şekilleri bulunduğu gibi, ziraatin de göçebe şekilleri vardır. Yâni her hayvan yetiştiren göçebe olmadığı gibi, her çiftçi de mutlaka sedanter değildir.

Kurak ve yarı kurak mıntikalarda, sulama sahalarının dışında hayvan yetiştirme, göçebelik ve yarı göçebelikten ziraate ve hakiki mânasında oturaklı hayata geçişler ekseriya çok tedricî, çok çeşitli ve hissedilmez şekillerde olur. Hattâ bâzan dönüşler bile vâki olabilir; yâni göçebe çoban ziraate başlamış, yerleşmiş, köy kurmuş iken, bir çok sebebler tesiriyle, bilhassa arka arkaya gelebilen kuraklıklar neticesinde, esasen ekstansif şekildeki hububat ziraati ile pek sağlam olarak bağlanmadığı tarlasını ve köyünü terkederek yeniden hayvancılığa ve göçebe hayatına avdet edebilir¹⁹. Tam çobanlık ve göçebe-

Ayrıca, Bulgaristan'dan son gelen göçmenler için yaptığımız gibi, her köye birer ikişer âile yamamak suretile gelen göçmenleri memleketin dört bucağına toz gibi serptiğimiz de vâkidir ki bunun mahzurları hakkında bk. Ö. L. Barkan, *Türkiyede muhacir iskân işleri ve bir iş kolonizasyon plânına ihtiyaç* «İktisad Fakültesi mecmuası», cild X, No. 1-4, Ekim 1948-Temmuz 1949, s. 204-223.

¹⁸ Max. Sorre, *Les fondements de la Géographie humaine*, cild II, L'habitat, Paris, 1952, s. 35-36.

¹⁹ A. Tanoğlu, *Ziraatimizin Coğrafi karakterleri ve başlıca meseleleri* «İktisad Fakültesi Mecmuası, cild IV, No. 4», Temmuz 1943, s. 321-353.

likten ziraate ve sedanter hayata kadar giden ve bâzan dönüşler de yapan bu istikrarsız ve değişik hayat tarzlarına uyan iskân da, dâima iğreti ve ibtidaî vasfını muhafaza etmekle beraber çok çeşitli şekiller arzeder ki, biraz ileride münferid mesken ile köy yerleşmesi arasındaki ara yerleşme tiplerinin tedkiki sırasında göreceğimiz gibi, iskân coğrafyasının henüz ele dahi almamış bulunduğu bu intikal şekillerinin iskân kategorilerinden hangisine âid oldukları hususunda insanda haklı bir tereddüt husule gelebilir. Meselâ biraz ileride daha genişçe bir şekilde ele alacağımız bizdeki ağullar, mandıralar, komlar, obalar, yaylalar, yaylaklar, kışlalar, kışlaklar, güzleler, güzlekler, tollar, mezraalar, hattâ köy adı altında görünen bir kısım yerleşmelerimiz bile böyledir.

Akdeniz bölgesinde ve umumiyetle stepik ve ârizalı bölgelerde hayvancılığın esas ve ziraatin tâli ve hayvancılığa tâbi olduğu yerlerde yahud gene ektansif hayvancılık ile gene ektansif ziraatin aynı ehemmiyette olmak üzere başa baş gittiği mıntikalarda hayvan yetiştirme gibi ziraat de göçebe bir karakter arzeder. Uzun zaman dinlendirilen, nadasa bırakılan ve yalnız bir kaç senede bir, ekim ve hasad için semtlerine uğranılan tarlalar yer değiştirir²⁰. Hem çoban hem çiftçi olan köylüler, bâzan bütün köy, bâzen köyün bir kısım sâkinleri göçebe bir hayat sürer. Bunların kışlık, yazlık, hattâ bâzen, meselâ bizde olduğu gibi, bunlara ilâveten bir de güzlük köyleri vardır. Kışı ovalarda kerpiçten yapılmış basit meskenlerde, yazı ve güzü hayvanları ile birlikte yayla ve dağlarda, bâzan çadırlarda, bâzan da taş ve ağaçtan yaptıkları meskenlerde geçirirler.

Gayet tabiidir ki, bu türlü bir iskân, toprağa iyiden iyiye yapışmış, köklerini bulunduğu yerdeki toprağın derinliklerine salmış devamlı yerleşmelere nazaran çok ibtidaîdir ve ziraî fonksiyonuna rağmen devamlı yerleşme, hakikî mânâsında kır yerleşmesi (habitat rural, rural settlement) pek sayılamaz.

Bilhassa bizde, Anadolu'da görülen ve sadece hayvan yetiştirmekle değil, bâzan sayfiye ihtiyacı ile de ilgili bulunan ve milyonlarca köylümüzü, hattâ bir kısım şehirlilerimizi de içine alan ovadan yayla ve dağa ve dağdan ve yayladan ovaya doğru vâki olan bu çıkış ve inişler, mevsimler seyrinin ayarladığı bu ritmik hareketler, bu istikrarsız hayat, meskenlerimizin ve yerleşmelerimizin ibtidaîlikten kurtulmasına mâni olan, aynı zamanda ictimai ve iktisadî kalkınmamızı köstekliyen başlıca bir faktördür. İdare ve siyaset edebiyatımızda olduğu gibi ekonomi edebiyatımızda da dâima unutulmuş yahud meskût geçilen

²⁰ Ali Tanoğlu, *Ziraat hayatı*, «İstanbul Üniversitesi yayınlarından, No. 177, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Enstitüsü neşriyatı No. 8» İstanbul, 1942, s. 14.

bu noktanın burada iskân coğrafyası mevzuunda ehemmiyetle kaydedilmesi icab eder.

Başta bizim de içinde bulunduğumuz Akdeniz memleketleri olmak üzere, umumiyetle yarı kurak ve kurak mıntikalarda bir yıllık nebatların ekimine çok yıllık nebatlar (Akdeniz memleketlerinde asma, zeytin ağacı, incir ağacı ve sâir meyve ağaçları) ziraatinin inzimam ettiği yahud irva ve iska ve suya hâkimiyet sayesinde ekstansif ziraatten entansif ziraate geçildiği yerlerde hayat istikrar bulur ve yerleşmeler devamlı olur²¹.

Avrupa'da da dağlık bölgelerde (Alpler, Karpatlar, İspanya, İtalya, Balkan yarımadası) yaz kış yer değiştiren bir hayvan yetiştirme tarzı bâki kalmıştır. Hattâ bâzı Alp vadilerinde bugün bile bütün bir köy halkının hayvanları ile birlikte mevsimden mevsime yer değiştirdikleri vâkidir. Maamafih hayvan yetiştirme ile ilgili bu göçler Batı ve Orta Avrupa'da istisnâî hallerdir. Bugün Batı ve Orta Avrupa'da entansif ziraatin tatbik edildiği her yerde ziraat gibi hayvan yetiştirme de tam mânası ile sedanterdir. Birbirine sıkı sıkıya bağlı bulunan bu iki işletme bu mıntıkada yekdiğerini tamamlamakta ve desteklemektedir. Hayvanlar dâima ziraat sahası içinde, yazın çitlerle çevrilmiş sun'î çayırarda, kışın ahırlarda, sıhhî, hattâ bâzan bütün konforu hâiz, elektrikle tenvir edilen ve kaloriferlerle ısıtılan ahırlardadır. Böylece Batı ve Orta Avrupa'da hayvan yetiştirme bütün mânası ile sedanterdir²².

Buna karşılık yukarıda gördüğümüz kurak ve yarı kurak mıntikalardan maada, tropikal bölgelerde de göçebe ziraatin ve ziraatle beraber göçebe iskânın başka bir şekli görülür. Tropikal bölgelerde ibtidaî bir şekilde çapa ziraatinin tatbik edildiği yerlerde (Sudan, Kongo, Amazon, Yeni Gine v.s.) inbat kuvvetinin tükenmesi yüzünden tarlalar ve tarlalarla beraber köyler de sık sık yer değiştirir. Eski köyler ve tarlalar terkedilir ve uzaklarda yenileri kurulur. Bu göçebe ziraat ve yerleşmenin diğeri bir sebebi de karıncalardır. Tropikal bölgelerde ibtidaî çapa ziraatinin yapıldığı yerlerde bu hayvanlar köy ve tarlaları didik didik ederler ve bir kaç ay içinde oturulamıyacak bir hale getirirler.

Görülüyor ki, ziraat fonksiyon göçebe iskân ile kır iskânını temyiz ve tefrik hususunda kesin bir kriter olamıyor. Bunun yerine kanaatimce sekene ile birlikte yerleşmenin kendisi, göçebe iskân ile kır yerleş-

²¹ Ali Tanoğlu, *Kurak bölgelerde Ziraat ve bu bakımdan Konya bölgesinin durumu*. «Altıncı Üniversite Haftası, Konya, İstanbul Üniversitesi Yayınlarından, No. 290», 1946, s. 86-99.

²² Ali Tanoğlu, *Ziraat hayatı*, s. 7-17.

mesinin ayırd edilmelerinde bir kriter olarak ele alınabilir. Bu kritere göre sekenesi ile beraber devamlı bir yerleşme, ister hayvancılığa, ister ziraate dayansın kır yerleşmesi sayılmak icab eder. Büyük feylesof, tarihçi ve coğrafyacı İbn Haldûn daha XIV. asırda sâbit olarak vasıflandırdığı *Hadar* yerleşmesi ile yarı göçebe olarak gösterdiği *Badiya* yerleşmesini ayırd etmiştir ki, İbn Haldûn'un iskânı bu şekilde tasnifi, fonksiyona değil, iskânın devamlı olup olmamasına dayanmaktadır²³.

Diğer taraftan göçebe iskândan farklı olarak sedanter yerleşmenin dâima bir adı vardır. Göçebe çobanın kurduğu çadırğâh, bu çadırları kuran ve işgal eden insan grubunun (aşiret, kabile, soy, söp, âile) yahud olsa olsa nihayet dağın, mer'anın veya çadırğâhın yanı başındaki pınarın adı ile anıldığı hâlde, oturlu yerleşmenin dâima kendisi gibi sâbit, bir yere bağlı, o yerin toprağına dahil olmuş, kayda, vesikaya geçmiş, anıldığı zaman dâima o yerde aranan bir (bâzan iki ve daha fazla) adı vardır. Araştırılması daha ziyade Toponimi ilmine âid olan bu ad şu veya bu menşe'den meselâ memleketimizde olduğu gibi, tarihin derinliklerine gömülmüş, yok olmuş kavimlerin dillerinden (pek çok misâller arasında bir tanesi olmak üzere meselâ bizim Malatya'mız Romalıların *Melita*'sı, Hititlerin *Maldija*'sıdır²⁴; şehir uzun tarihi boyunca Malatya ovası dahilinde yerini iki defa değiştirdiği hâlde, görüldüğü gibi, adını kaybetmemiştir) gelebileceği gibi, tarihin daha yakın zamanlarında Anadolu'yu istilâ ve kolonize etmiş olan Oğuz kabilelerinin adlarından²⁵ (meselâ Kayı, Avşar, Beydili, Yazır, Salur gibi), yahud köyün kurucusu sayılan bir şeyh (Şeyhhüseyn köyü, Şeyhismail köyü gibi), bir Padişah (Reşadiye, Aziziye, Hamidiye gibi), bir paşa (Lalapaşa, Mustafakemalpaşa, Fevzipaşa gibi), bir bey (Alibey, Umurbey gibi), bir ağa (Hüseynağa, Aliğa gibi), bir kimse (Aliköy, Veliköy, Ahmetköy gibi) adından da gelebilir, yahud da yer-

²³ *Comptes rendus du Congrès International de Géographie*, Paris, 1931, cild III, IV, V. ve VI. seksiyonlar çalışmaları, s. 289.

²⁴ Louis Delaporte, *Les Hittites*, Paris 1936, s. 33.

²⁵ Anadolu'nun Oğuz Türkleri tarafından Kolonizasyonuna ve Türk Kabilelerine âid yer isimlerine dâir Coğrafyacıların da âlâka ve istifade ile okuyabilecekleri ve bugün el altında bulunan vasıtalarla kolaylıkla tekemmül ettirebilecekleri bir kaç etüd vardır :

Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Oğuz etnolojisine dâir tarihi notlar* «Türkiyat mecmuası» cild I, 1925, s. 185-213.

H. Nihal ve A. Naci, *Anadoluda Türklere âid yer isimleri* «Türkiyat Mecmuası» cild II, 1927, s. 243-259.

Faruk Sümer, *Osmanlı devrinde yaşayan Üçoklu Oğuz soylarına mensub teşekküller* «İktisat Fakültesi mecmuası» cild XII, No. 14, Ekim 1949, s. 437-522.

leşme adını bir ağaç (Çamlıca, Zeytinli, Kestanelik gibi), bir hayvan (Kurtköy, Domuzalan gibi), bir mâden adından (Gümüşhane, Kurşunlu, Demirköy gibi) veya coğrafi diğer her hangi bir unsurdan (İğneada, Adatepe, Çaybaşı, Çayağzı gibi) ve daha bir çok şeylerden alabilir²⁶. Fakat her nereden gelirse gelsin, menşe'i ne olursa olsun, kır ve şehir yerleşmelerinin, göçebe iskândan farklı olarak, hemen dâima onu işgal edenden müstakil bir adı vardır. Bu ad şehir yerleşmesi gibi gerçek mânada köy yerleşmesinin de bir nevi' hüviyeti, medenî hâlidir²⁷.

Göçebe iskân bu suretle sedanter yerleşmelerden ayırd edildikten ve ayrıldıktan sonra, şimdi iskân coğrafyasının esas mevzuunu teşkil eden sedanter yerleşmelere, yâni önce kır yerleşmelerine (Habitat rural, rural settlements), sonra şehir yerleşmesine (habitat urbain, urbain settlements) ve bunlara âid esas fikir ve problemlere girebiliriz.

Kır yerleşmeleri

Şehir iskânından farklı olarak sadece toprak mahsûlleri yetiştiren ve bununla geçinen, üzerinde yaşadığı toprak parçası, bağ, bahçe, tarla ve mer'ası ile organik bir vahdet teşkil eden kır iskânı bize birbirine zıd başlıca iki şekilde veya iki esas tip hâlinde görünür: a. Dağınık yerleşme (habitat dispersé, dispersed settlement veya open-country); b. toplu yerleşme (habitat groupé, agglomerated settlement). Bu iki esas tip yerleşmenin nihaî terimleri, bir uçta en mükemmel tipini Amerika Birleşik Devletlerinin Prairie'ler sahasında, bilhassa bu sahanın Göller bölgesinde gördüğümüz, idare merkezliği hizmetini gören bir *township* veya *county* etrafında toplanmakla beraber hakikatte henüz sosyal merkezlerini bulamamış olan kendi toprak ve işletme üniteleri dahilinde kurulmuş ve böylece arazi üzerinde birbirlerinden az çok uzak mesafelerde adetâ toz gibi dağılmış, serpilmiş tek âileli münferid çiftlik yerleşmeleri (scattered, isolated, one family farmstead)²⁸; diğer uçta, en iyi örneğini bizde, İç Anadolu'da bulduğumuz

²⁶ Parantez içindeki isimler ve Türkiye'deki diğer yer isimleri için bk. *Meskân Yerler Kılavuzu*, İçişleri Vekâleti yayınlarından, seri II, sayı 2, 1946, 1947 ve 800.000 ölçekli Türkiye haritası yer adları cetveli, Türk Coğrafya Kurumu yayınlarından, sayı 2, Ankara 1946.

²⁷ H. Cavallès, *Comment définit l'habitat rural* «Annales de géographie, XIV, 1936, s. 363.

²⁸ Glenn T. Trawartha, *The Unincorporated Hamlet, one element of the American settlement fabric* «Annales of the Association of American Geographers, cild 11, No. 1, Mart 1943, s. 32.

bütün bir köy cemaatini bir noktada toplayan kendi üzerine kapanmış, adetâ içine çekilmiş, merkezîyetçi, birlikte yaşamaya ve çalışmaya alışmış, gelenek ve göreneklerine sâdık, bir câmi ve bir çeşme etrafında toplanan sık evleri ile uzaktan bir yığın halinde görünen toplu veya küme köy (Dorf, village groupé) dür²⁹.

Ziraî sosyetelerin bugün üzerinde yaşadıkları ve köklerini saldıkları toprakla olan münasebetlerini, dayandıkları temeli aydınlatan ve tabii, iktisadî ve içtimaî zıd yapılara tekabül³⁰ eden kır yerleşmesinin bu iki esas tipi ve bunların arasındaki intikal şekilleri, ilk defa Kahire Milletlerarası Coğrafya Kongresinde verdiği bir tebliğ³¹, bundan sonra yayınladığı bir kestiyoner³² ve iki mühim makale³³, ve daha sonra neşrettiği diğer bir kestiyoner³⁴ ile iskân coğrafyası etüdlerine yeni bir istikamet vermiş olan başta Albert Demangeon olmak üzere coğrafyacıların haklı olarak üzerinde en fazla durdukları bir mesele olmuştur. Bu çalışmalar sayesinde iskân coğrafyasının bir çok meseleleri şüphesiz aydınlatılmıştır. Fakat bunların yanında kır yerleşmelerine âid henüz iyice aydınlanmamış daha bir çok problemler de vardır. Bilhassa dağınık yerleşme ile köy yerleşmesi arasında yer alan intikal şekillerinin mahiyetleri bâzı vaziyetlerde ve bir çok memleketlerde henüz yeter derecede aydınlatılmamış ve iskân kategorileri arasındaki yerleri sarahatle tâyin edilmemiştir. Sosyologlar gibi, bâzı coğrafyacılarımız arasında da iyice kavranmamış olduğunu sandığım iskân coğrafyasının bu karışık problemlerini, ağırlık merkezini kaabil olduğu kadar bizdeki yerleşme şekillerine kaydırmak suretile çözmek değil, sadece

²⁹ Söylemeye bile hacet yoktur ki, burada bahis mevzuu olmıyan kasaba ve şehirlerde iskân topluluğu en son haddine varır. Öyle ki, kasaba ve şehirler de nazarı itibara alınrsa, hakikatde iskân şekilleri bakımından dağınık şekil olarak bir uçta münferid mesken, toplu şekil olarak diğer uçta şehir, site bulunur.

³⁰ İsimlerini vermediği bâzı Ankara köyleri üzerinde bir araştırmasını (*Bâzı Ankara köyleri üzerinde bir araştırma* «Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Felsefe Enstitüsü: neşriyatı, Sosyoloji serisi» No. 2, Ankara, 1942) okuduğum sosyoloji doçenti Niyazi Berkes, bu fikirde değildir. Sosyoloji doçentimize göre (*aynî eser*, s. 10), «Köy cemaatleri esas itibarile dünyanın hemen her yerinde aynıdır.»

³¹ A. Demangeon, *De l'influence des régimes agraires sur les mondes d'habitat dans l'Europe occidentale*, «comptes rendus du Congrès International du Caire, 1925», cild IV, s. 92-97.

³² A. Demangeon, *Un questionnaire sur l'habitat rural* «Annales de Géographie» cild XXXV, 1926, s. 289.

³³ A. Demangeon, *La Géographie de l'habitat rural* (birinci makale). «Annales de Géographie» cild XXXVI, 1927, s. 1-23 ve (ikinci makale), aynı cild, s. 97-114.

³⁴ A. Demangeon, *Trois questionnaires et trois enquêtes de Géographie humaines* «Annales de Géographie», cild XI, 1936, s. 512-518.

belirtmeğe çalışmak ve bu işe dağınık yerleşmelerden başlamak çok yerinde olur kanaatindeyim.

Dağınık yerleşmeler

Dağınık iskânın (habitat dispersé) nihaî terimlerini teşhis etmek, bu tip yerleşmenin unsurlarını teşkil eden tek bir balıkçı veya avcı kulübesini, bir münferid meskeni (habitation isolée), bir münferid çiftlik binasını, Doğu Anadolu'nun bir yamaca tırmanan bir keçi yolunun müntehasında, yamacın kornişi eteğindeki bir çukurluğa ve buradaki toprağa yarı-yarıya gömülmüş, yahud aynı yolun bitiminde kayalıklar arasında gizlenmiş bir veya bir kaç meskenden ibaret bir kısım yerleşmelerini (komlarını), Doğu Karadeniz bölgesinin dar, derin ve ormanla örtülü vadilerin sarp yamaçlarına dağılmış, konabilecek her düzlük ve ekilebilecek her toprak parçası üzerine kondurulmuş ve bir kısım sakinleri hayatda bir def'a olsun birbirlerinin yüzlerini görmedikleri hâlde bir köy ve muhtarlık adı altında toplanmış, bir ictima merkezinden, kahveden, çeşmeden, hattâ bâzan bir câmiden de mahrum münferid evlerini, Batı Karadeniz bölgesinin bir veya bir kaç evlik küçük gruplar halinde ormanlara dağılmış ve her 50-60 tanesi bir kariye itibarile evvelce bir divana, bugün bir muhtarlığa bağlı köy hanelerini, Amerika Birleşik Devletlerinde kır yerleşmesinin başlıca unsurunu teşkil eden ve bu memleketin orta bölgesinde, *Prairie* sahasında birer çakıl ve iri kum danesi gibi görünen *township* ve *hamlet*'ler arasında her biri kendi ziraat işletme ünitesine çekilmiş, ve ince kum daneleri gibi dağılmış tek âileli münferid çiftlik yerleşmelerini (farmsteads), almanların kendi sessizlikleri içine çekilmiş *Einöde*'lerini ve *Einödhof*'larını, şimalî Fransa'nın ve İngiltere'nin çitlerle çevrili tarlalar ve yeşil çayırlar ortasında tamamiyle kendilerine mahsus âlemlere çekilmiş ve ağaçlıklar arasına gizlenmiş münferid mesken ve münferid çiftliklerini, hülâsa bu tiplerdeki bütün münferid yerleşmeleri ayırd etmek ve bunları dağınık iskânın uç kategorisine koymak güç değildir.

Kezâlik münferid veya dağınık yerleşmenin, yukarıda verilen miçsallerden anlaşılacağı üzere, esas itibarile ziraat mntıklarınının karakteristik yerleşmeleri olduğu, münferid mesken veya dağınık iskân denilince her şeyden önce ziraat yerleşmelerin anlaşıldığı, o kadar ki, ziraat yerleşmeleri esas itibarile münferid yerleşmelerden ibaret olan Amerika Birleşik Devletlerinde dağınık yerleşme (dispersé settlement, open-country) ile *farmstead*'in ekseriya aynı mânaya alındığı mâlûmdur⁸⁵.

⁸⁵ Vernor C. Finch ve Glenn T. Trewartha, *Elements of Geography, Physical and cultural* (Üçüncü baskı), New York, Toronto, Londra, 1949, s. 548.

Bunun gibi dağınık yerleşme ünitesinin çekirdeği, Amerika *Farmstead*'inde olduğu üzere müstemilâtı yâni anbarı, hangarı, ahır ve sâiresile tek meskenden ibaret olabileceği gibi, bizde ve Avrupa'da görüldüğü üzere, mesken sayıları beşe kadar çıkan yerleşmelerin de dağınık yerleşmeler sayılabileceği, dağınık yerleşmenin esas karakteristiğinin kapladığı, sahib olduğu ve işlettiği saha ünitesinin cüz'iliği ve barındırdığı tek veya bir kaç âilenin infirad, tecerrüd, inziva içinde geçen hayatı olduğu, böyle bir hayatın insan psikolojisi üzerindeki tesirleri ve bunun doğurabileceği ictimâî mahzurlar yanında tarlalara gidip gelmek için sarfedilen zaman ve emekten tasarruf gibi ekonomik avantajları, kısacası bütün bunlar ve bunlara mümasil noktalar münferid meskenin yeter derecede aydınlanmış, tasrih edilmiş taraflarıdır. Fakat bunların yanında münferid mesken veya dağınık iskân babında henüz karanlıkta ve problem halinde kalan noktalar da çoktur.

Evvelâ münferid mesken veya dağınık iskânın kriterleri nedir? İskânda infirad, tecerrüd, dağınıklık ne zaman başlar? bunun mesafesi nedir? Bu mesafe şimdiye kadar muhtelif coğrafya kongrelerinde muhtelif memleket coğrafyacıları tarafından ileri sürülmüş olan 100, 150, yoksa 300 ve daha fazla veya daha az metre midir? Tabi'dir ki bu mesafe nüfus kesafetine bağlı olarak memleket ve mıntıkaya göre değişir. Muhtelif memleket coğrafyacılarının teklifleri arasındaki farklar da esasen bundan ileri gelmektedir. Fakat ne olursa olsun yerleşmede infiradı, tecerrüdü tâyin edecek ortalama bir mesafe kabul etmek zarureti de vardır. Diğer taraftan münferid mesken veya çiftlik için şimdiye kadar muhtelif coğrafyacılar tarafından teklif edilmiş olan mesafelerden çok daha büyük mesafelerin birbirlerinden ayırdığı, fakat küçük bir köyden daha fazla nüfus barındıran büyük çiftlikler ne olacak? Bunlar şimdiye kadar yapıldığı gibi münferid mesken terimi altında mı bırakılacak, yoksa büyük ziraî işletmelerin ortasında yer alan bu işletme çekirdeklerini, Biasuti'nin büyük İtalya çiftlikleri (corti) için yaptığı gibi, iskânın ayrı bir kategorisi mi addedilecek?

Nihayet münferid mesken bâbında şunu da ehemmiyetle kaydetmek lâzımdır ki, iskânda infiradın, tecerrüdün kriteri sâdece mesafe ve nüfus veya mesken sayısı olmamak icab eder. Bir mesken veya bir kaç mesken, bunların sakinleri ayrıldıkları köye bağlılıklarını kaybetmeden az çok uzak bir mesafeye çekilebilir, yahud bütün bir köy, bizde bazan Karadeniz bölgesinde görüldüğü gibi, köy vahdeti, köy topluluğu şuuru kaybolmadan bir veya bir kaç meskenden ibaret küçük gruplara, mahallelere ayrılabilir, parçalanır, dağılabilir. Bu türlü yerleşmelere, kendi işletme ünitelerine çekildikleri takdirde, bir-

bakımdan dağınık iskân şekilleri nazarile bakılabileceği gibi, bir çekirdeğe ve birbirlerine bağlı bulunmaları itibarile bunlar köy parçaları da telâkki edilebilirler. Her ne olursa olsun bütün bu noktalar iskân coğrafyasının münferid meskene tealluk eden henüz sarahatle haledilmemiş problemleridir.

Münferid yerleşme ile köy yerleşmesi arasında intikal tipleri

İskân coğrafyasında bir münferid mesken veya dağınık iskân meselesi bulunduğu gibi, bir köy (hattâ ileride göreceğimiz gibi bir kasaba, bir şehir), köyün morfoloji, fonksiyon ve istatistik bakımdan definisyonu problemi de vardır.

Bizde, Anadolu'daki komlar, tollar, divanlar, mezraalar, ağullar, mandıralar, obalar, yaylaklar, güzleler, güzlekler, kışlalar ve kışlaklar nedir?

Büyük ehemmiyet ve mevzu olarak pek büyük câzibelerine rağmen coğrafyacı ve sosyologlar da dâhil olduğu hâlde bugüne kadar hiç bir ilim adamı tarafından ele alınıp esaslı bir tedkike tâbi tutulmamış olan bu yerleşmeler iskânın hangi kategorisine âiddir? Evvelâ bunlar göçebe veya yarı göçebe iskân şekilleri mi, yoksa hakikî mânasında kır yerleşmesi şekilleri midir? Sâniyen apriori bunlardan bir kısmının kır yerleşmeleri olduğu kabûl olunduğu takdirde bu mahiyette olanlar nedir? dağınık yerleşmeler midir, köy müdür, yoksa münferid yerleşme ile köy yerleşmesi arasında bir takım intikal tipleri midir?

* * *

Kanaatimce bir terim olarak kullanılamayacak derecede mefhum itibarile fazla yüklü bulunan yayla kelimesinin morfolojik ve sayfiye mânaları bir tarafa bırakılırsa, yayla, yaylak, yazlak, güzle, güzlek, kışla ve kışlak terimlerinin iskân coğrafyasındaki mânaları fazla tereddüde yer bırakmıyacak derecede açıktır. Bunlar, bütün Akdeniz bölgesinde beşer tarihinin en eski zamanlarından beri câri olan³⁶, belki de Pierre Deffontaines'in düşündüğü gibi³⁷, ilk zamanlarda ya-

³⁶ Charles Parain, *La Méditerranée, Les hommes et leurs travaux*, Paris, 1936, s. 97-116.

³⁷ P. Deffontaines, *Essai de classification des genres de vie montagnardes, La vie pastorale en montagne* «La revue de Géographie humaine et d'Ethnologie, No. 1» Ocak-Mart 1948, s. 20-36.

banî hayvanların peşinde başlayıp sonraları ehlileştirilen hayvanların peşinde devam eden ve bugün de bu bölgede, bilhassa Anadolu'da çok yaygın bulunan³⁸ ve hâlen bâzan bütün bir köy halkını, bâzan köy sâkinlerinin yalnız bir kısmını (kadın, çocuk ve çobanları), bâzan da köyün yalnız çobanlarını içine alan, dağ ile ova tezadının yarattığı ve mevsimlerin ayarladığı ritmik hareketlerin, «çöl hudutlarındaki step sahalarında hakikî çoban göçebelerin daha ziyade ufkî istikametlerde vâki olan göçlerinden farklı olarak daha ziyade şâkulî istikametlerdeki göç hareketlerinin³⁹» (transhumance) mevsimlik konak yerleri ve binaenaleyh, eskiden beri Türkiye'de yaylacılık üzerinde çalıştığını bildiğimiz ve bu mevzu'da milletlerarası kongrelerindeki mesaisini yakından ve sempati ile tâkib ettiğimiz Profesör Cemal Ârif Alagöz'ün yaptığı gibi⁴⁰, hakikî mânasında oturluk çiftçilerin kır yerleşmeleri (habitat rural) ile karıştırılması asla doğru olmıyan, ekonominin ağırlık merkezî hayvancılık yahud ziraate kaydığına göre çoban-çiftçi veya çiftçi-çoban olarak adlandırabileceğimiz yarı göçebelerin eğreti yerleşmeleridir. Hele, köy hattâ kasaba dediğimiz bir kısım yerleşmelerimizin bile tam mânasile devamlı yerleşmeler olup olmadığı problematik olduğu hâlde, üzerinde bulunduğu ve ekip biçtiği toprak parçasına insanları, hayvanları ve mezruatı iyice yapışmış, köklerini derinlere salmış bulunan Almanların *Hof* ve *Dorf*'unu karşılık göstererek, yayla tâbirine çiftlik ve köy mânaları vermeğe çalışmak⁴¹ tamamen yersizdir. Şübhesiz bir yayla yerleşmesi zamanla devamlı bir köy yerleşmesi hâline gelebilir. Fakat bu, artık bir yayla değil, bir köydür.

Dr. Mahmud Sarıbeyoğlu'nun, doktora tezinde⁴², mıntikasındaki yaylalar hakkında verdiği bilgi, bu yarı göçebe yerleşmeler hakkındaki umumî bilgilerimizi takviye edecek mahiyettedir. Sarıbeyoğlu eserinde, (Yayla) başlığı altında aynen şunları yazmaktadır⁴³: «Yazın davarlara taze ot bulmak, süt ve tereyağı mahsullerini sıcaktan korumak için yüksek yaylalara çıkılır. Bölgenin en mühim yaylalarına Münzurların batısında tesadüf edilir. Bunların arasında Kımıkısık, Havacor, Fikrik yaylaları başta gelir. Münzur yaylaları orman sahasının

³⁸ C. A. Alagöz, *Anadoluda yaylacılık*.

³⁹ W. B. Fisher, *The Middle East, a physical, social and regional georaphy*, Londra, 1952, s. 113.

⁴⁰ C. A. Alagöz, *Yaylâ tâbiri hakkında rapor* (Birinci coğrafya kongresi) 1941, s. 150-157.

⁴¹ C. A. Alagöz, *aynî rapor*, s. 157.

⁴² Dr. Mahmud Sarıbeyoğlu, *Aşağı Murat bölgesinin beşerî ve iktisadî coğrafyası*, İstanbul, 1951.

⁴³ Dr. Mahmud Sarıbeyoğlu, *aynî eser.*, s. 38-39.

dışında kalmaktadır. Buralarda davarla geçinen kimseler yahud büyük sürü sahibleri umumiyetle bütün âile efradı ile birlikte çıkarlar. Çoğunu yürükler teşkil eden bu insanlar kıl çadırlarda otururlar. Her âilenin bir iki çadırı bulunur. Büyük yaylalarda bâzan 15-20 ve daha fazla çadırları bir arada görmek mümkündür. Bu yaylalarda Haziran başından Ekim sonuna kadar oturulur.

Bunlardan başka bölgenin dağlık yerlerinde yazın yayla olarak kullanılan sayısız otlaklar bulunur. İcabında her yıl değişebilen bu otlakların yerlerini ve sayılarını tesbit etmek imkânsızdır. Umumiyetle iskân sınırının içinde kalan bu türlü yaylalara daha ziyade ekinleri davarların zararından korumak için çıkılır. Bu yayla müddeti, biçme zamanlarına göre yer yer değişmektedir. Umumiyetle Mayıs ve Haziran çıkış, Temmuz ve Ağustos iniş aylarıdır. Yayla zamanının kurak aylara raslaması buralarda çadıra luzum göstermemektedir. Bunların ormana yakın olanlarında 3-4 metre yükseklikte koni, piramid veya prizma biçimlerinde çardaklara, ormana uzak olanlarında harçsız taştan yapılmış düz damlı ufak kulübelere tesadüf edilir. Erkekler tarla işleri ile uğraşmak zorunda olduklarından yaylalara daha ziyade kadın, çocuk ve çobanlar çıkarlar. Bu sebep, yayla yerlerinin mümkün olduğu kadar köy yakınlarında seçilmesine âmil olmuştur.»

*
* * *

Ağıl, kom, oba, divan ve mezraaya gelince: arıların oğul vermesi kabilinden bâzan bir köyden, bâzan da bir kasaba, hattâ bir şehirden kopmuş, yahud müstakilen teessüs etmiş, fakat ayrı bir köy (veya kasaba hattâ şehir) sayılabilecek kadar henüz gelişmemiş hâlleri ile bâzan 1, ekseriya 2-5 meskenden ibaret olarak kaydedilen ve umumiyetle devamlı yerleşmeler şeklinde gösterilen bu yerleşmeler ihtiyat kaydile kısmen olsun kır yerleşmeleri (habitat rural) içine alınabilirler. Fakat bu takdirde diğer bir mesele ile karşılaşılır. Bu yerleşmeler bir köyden (kasaba veya şehirden) ayrılmakla beraber hâlâ bunlara bağlı kalan parçalar mıdır? Dağlık iskân şekilleri midir? köy müdür? Yoksa köy ile münferid mesken arasında bir takım intikal yerleşme tipleri midir?

Öyle görünüyor ki, ağıl, kom, oba, divan ve mezraa adlarını taşıyan yerleşmelerimiz arasında, gerçek mânasında kır yerleşmeleri sayılabilecekler meyanında yukarıdaki iskân kategorilerinden her birine sokulabilecek şekiller bulunabilir. Bilhassa bunlardan mühimce bir kısmının bir köy (yahud kasaba veya şehir) parçalarına (mahalle, écart) tekabül etmesi çok mümkündür. Filhakika bir köy yerleşmesi,

köy topluluğu, (yahud kasaba veya şehir) sâkinleri bu topluluğa bağlı oldukları his ve şuurunu ve köy (yahud kasaba veya şehir) kendisine şahsiyetini veren adını kaybetmeden parçalanır, birbirlerinden az çok uzak mesafelerde bulunan bir takım mahallelere ayrılabilir. Böylece Anadolu'da eski âile, kabile, aşiret derebeylik hayatı ve hayvan yetiştirmekle ilgili ve göçebe çobanlıktan, yarı göçebe çoban-çiftçiliğe ve yarı göçebe çoban çiftçilikten tam çiftçiliğe ve sedanter hayata geçişleri, fakat bâzan ters istikametde dönüşleri de ifade eder gibi görünen bu yerleşmelerin mühim bir kısmının, yukarıda söylendiği üzere, köy (yahud kasaba veya şehir) parçaları, müstakil olanlardan ise, bâzıları münferid mesken yahut köy, bâzıları da bu son iki iskân şekli arasında bir takım intikal tipleri telâkki edilebilir.

Bununla beraber Anadolu'daki bir kısım ağıl, kom ve obaların hayvancılık, yaylacılık ve yarı göçebelikle ilgili geçici ve iğreti yerleşmeler olduğunu unutmamak icab eder ki bu mahiyetde olanlar tabiatile gerçek mânasında oturaklı kır yerleşmeleri (habitat rural) sayılamazlar.

*
* *

Ağıl, Profesör Rahmeti Arat'ın bana lütfettikleri bir nota göre, türkçe bir kelime olup aslında köy demektir. Fakat tâbirin mânası sonradan değiştiğinden ağıl artık köy mânasında kullanılmaz olmuş, köy mânasında yerini farsça bir kelime olan (köy) almıştır. Ağılı (Moğolca *ayil*) ayrı ayrı çadır-ev ve araba-çadırdan mürekkep bir kaç göçebe hane olarak kaydeden B. Y. Vladimirtsof'un eserinin muhtelif yerlerinde ağıl hakkında verdiği izahat⁴⁴, aynı eserin bir notunda tâbirin aslı mânasının *avlu* olabileceği kaydedilmiş bulunmasına rağmen, Profesör Arat'ı te'yid edecek mahiyettedir. Ziya Gökalp, *Dede Korkud* kitabına atfen ağılın (ağayıl-ağıl) olarak aslında koyun sürüleri manasına geldiğini yazmaktadır⁴⁵. Profesör Cemal Ârif Alagöz'e göre⁴⁶, ağıl «bugün mekân ismidir ve davarın muhafaza edildiği yer mânasına gelir. Bu, bir çitle, taşla, ağaçla çevrilmiş olabilir». Aynı müellif diyor ki⁴⁷, «Coğrafî muhitin tesiri altında şekil ve manzarasını değiştiren ağıl Anadolu'da bir çok köylerin adı olmuştur». Profesör Alagöz bu güzel,

⁴⁴ B. Y. Vladimirtsof, *Moğolların içtimai teşkilâtı* (Abdülkadir İnan tarafından türkçe tercümesi) Türk Tarih Kurumu yayınlarından, IV. Seri No. 2, Ankara, 1944, s. 59, 86, 155-157, 244-246.

⁴⁵ Ziya Gökalp, *Türk medeniyeti tarihi* (Birinci kısım, İslâmiyetten evvel Türk medeniyeti), İstanbul, 1341, s. 305.

⁴⁶ C. A. Alagöz, *Yayla tâbiri hakkında rapor*, s. 154.

⁴⁷ C. A. Alagöz, *aynı rapor* s. 154.

fakat mânası güç anlaşılır cümlesile tahminime göre demek istiyor ki, Anadolu'da elverişli yerlere kurulmuş olan bir kısım ağullar bu müsaide coğrafi muhitin tesiri altında gelişerek şekil ve manzaralarını değiştirmişler, köy haline gelmişler ve köy adını almışlardır. Bu, gayet tabii'dir. Anadolu'da ağıldan başlayıp sonradan sâdece köy değil, kasaba, hattâ şehir hâline gelmiş ağullar da bulunabilir. Mesele bu değildir. Mesele bu olmadığı gibi, ağılın bugün bir mekân ismi olduğu ve çitle, ağaçla veya taşla çevrili davarın muhafaza edildiği yer mânasına gelip gelmediği de değildir. Zira ağılın bugün bu mânaya geldiğini herkes bilir. İskân coğrafyasında ağıl mevzuunda asıl mesele, bugün Anadolu'da ağıl adı altında görünen bir veya bir kaç meskenden ibâret olan ve böylece gerçek mânasında köy hâline henüz gelememiş olan yerleşme yerlerinin diğer yerleşmeler, mülkiyet ve ziraat bünye ile olan münasebetleri, fonksiyonları, nüfus ve ev sayıları ve binnetice iskân kategorileri arasındaki yerleridir ki maalesef bu noktalar meçhulümüzdür.

*
* *

Mânası ve hangi dilden geldiği iyice anlaşılamayan *kom* tâbirî menşe ve mahiyet bakımından daha karışık bir takım yerleşmeler ifade eder gibi görünmektedir.

Dr. Mahmud Sarıbeyoğlu, tedkik ettiği bölge Türkiye'nin en tipik komlarını ihtiva ettiği hâlde, muhtemelen tezini idare edenlerce dikkati bu noktaya çekilmemiş, mesâisi kısmen olsun bu istikamete tevcih edilmemiş olduğu için, iskân coğrafyası bakımından komların mahiyetlerini aydınlatma hususunda bize maalesef fazla bir yardımda bulunamamaktadır. Bununla beraber müellifin komlar hakkında verdiği bilgi, mütenakız fikirler ihtiva etmesine rağmen, gene kıymetlidir ve alâka çekicidir. Sarıbeyoğlu eserinde, bölgesindeki komlardan ve mezraalardan aynen şu şekilde bahsetmektedir⁴⁶: «Bölgemizde bâzılarının kom, bâzılarının köm dediği yerler bir köy dışında davarları koymak için yapılmış bir veya bir kaç ağıl ile çoban kulübesinden ibaret eğreti iskân mahalleridir. Bunları mümkün olduğu kadar suya yakın yerlere yaparlar. Elverişli topraklara sahip olan komlara zamanla sahipleri yerleşerek orada ziraat yaptıkları görülür. Fakat ziraat ve devamlı iskân başladığı andan itibaren bu gibi yerler kom olmaktan çıkarak artık mezraa sayılır. Zamanla komların mezraa ve mezraaların köy veya daha büyük iskân merkezleri olabildiklerine bakarak böl-

⁴⁶ Dr. Mahmud Sarıbeyoğlu, *Aşağı Murad bölgesinin beşerî ve iktisadî coğrafyası*, s. 37-38.

gemizdeki bütün yerleşme yerlerinin aslında kom veya mezraa halinde teşekkül ettiklerini zannetmek asla doğru değildir. Çünkü bir kom veya mezraa adını alabilmesi için onun her hangi bir iskân yeri ile alâkası bulunan kimseler tarafından kurulmuş olması lâzımdır. Bunlar sonradan köy veya şehir hâline gelse bile çok kerre eski adlarını taşımaktadırlar. Elâzığ'ın vilâyet merkezi oluşundan sonra bile halk arasında uzun zaman Mezraa adı ile anıldığı ve hattâ bugün bile bâzı kimselerin bu adı kullandıkları mâlûmdur.

Eskiden bölgenin davarcılık yapan yerlerinde komlardan hâsıl olma bir kaç evli bir çok iskân yeri vardı. Bunların her birine ayrı emir ulaştırmak veya devletin kanunlarını götürmek imkânsızlığını gören hükümet son zamanlarda bir çoklarını yıktırmak zorunda kalmıştır. Geriye kalanların büyük olanları mezraa adı ile civar köylere bağlanmış, diğer bir kısmı da eskisi gibi yalnız kışın davar ve çobanların barınmasına yarayan eğreti yerleşme yâni yerli ifade ile kom veya köm hâline getirilmiştir».

Tunçeli'ni 1911 yılı Temmuz-Eylül aylarında gezmiş olan L. Molyneux-Seel, küçük ve ekseriya vâdiler boyunca dağılmış olarak gördüğü Dersim köyleri için küçük *hamlet*'ler tâbirini kullanmaktadır ki⁴⁹, bu ifade tam isabetli değilse bile dikkate şâyândır.

Nâşid Uluğ⁵⁰, bize Dersim komlarını daha yakından ve başka bir çizgi altında göstermektedir. «Dersim köyünde âile yuvası ibtidâî ve basittir. Kalabalık köyler azdır. Köylerin çoğu nihayet 10-12 evlidir, Kom denen ve birbiri arasında haylı mesafe bulunan 2-3 evin toplanmasından doğan mevkilere burada daha çok rastlanır. Bu komların veya köylerin içersinde işlenmemiş taştan yapılmış ve çamur harçla örülmüş bir divarla çevrili oldukça geniş bir avlu gelir ki aynı zamanda ağıl vazifesini de görür. Onun sonunda tek odalı bir çatı vardır. Bu çatının pencereleri gayet ufaktır. Âdetâ birer mazgala benzer. Burası dersimli'nin evidir. Tek odalıdır. Matbahi, anbarı hepsi bundan ibarettir. Gece bütün âile efradı bu odada yatarlar. Faraza baba, ana, evli iki oğlu eşlerle ve geriye kalan dört beş çocuk... hepsi yorgan vazifesini gören ekseriya tek ve yekpare bir keçe altına girerler. İki kat elbisesi olanlar nâdirdir. Zaten biri eskimedikçe ağa diğerini vermez. Bu odanın tek süsü asılı mavzerdir. Mavzer silinmiş, iç yağ ile yağlanmış ve ihtiram mevkiine konmuştur».

Eski Harput Amerikan kolejinde bir müddet hocalık etmiş olan ve

⁴⁹ L. Molyneux-Seel, *A Journey in Dersim*, The Geographical Journal, cild XLIV, 1914, s. 49-68.

⁵⁰ Nâşid Uluğ, *Tunçeli medeniyete açılıyor*. İstanbul, 1939, s. 99.

Orta Asya'daki araştırmalarına dayanan iklim hakkındaki faraziyeleri bizim Orta Asya tarihi hakkındaki görüşümüze bir mesned teşkil eden meşhur Amerikalı coğrafyacı E. Huntington'un, 4-5 asır evvelki İskoç klânlarına benzettiği, birbirlerine ve aynı zamanda devlete meydan okuyan ve her biri bir seyyid, bir bey veya bir ağanın mutlak idaresi altında yaşayan Dersim aşiretleri hakkındaki tasvir ve izahatı⁵¹ Naşid Uluğ'un Dersim komları hakkında yukarıdaki görüşümü teyid edecek mahiyettedir.

Erzurum civarında bir kaç komu ziyaret ve tedkikten sonra kom hakkındaki fikirlerini sıralayan Profesör Alagöz'e göre⁵² kom «1-Eski ağalardan intikal etmiş az çok büyük arazi parçalarıdır (maamafih yeni teşekkül eden komlar da vardır). Bu arazi içinde sahiblerinin veya çalışan ortakçılarının sayısına göre bina vardır. Kom bir çiftlik telâkki edilebilir. 2-Komların bir kısmı mâmurdur. Buralarda ziraat yapılır ve hayvan beslenir. Harab olan veya mâmur olmıyan komların otları satılmakla iktifa olunur. 3-Yalnız hayvan beslenen davar komları vardır. Hayvan beslenen arazideki binaya veya binalar mecmuasına kom denir. 4-Kasaba ve köyde kom ağıl demektir. 5-Bâzı komlar köy hâlini almışlardır. Komların eski aşiret ve derebeylik hayatı ile yakın rabitaları vardır. İdareten komların bâzısı müstakil, bâzısı da civar köylere, muhtarlıklara bağlıdırlar».

Doğu Anadolu'nun mühim bir kısmını görmüş ve memleketimizin az bilinen bölgesi hakkında şu sırada çok kıymetli bir eser neşretmiş olan Doçent Dr. Sırrı Erinç'in⁵³, Yukarı Murad ve Erzurum-Karş bölgelerinin komları hakkındaki mütalâaları iskân coğrafyası bakımından vakifâne ve sarihtir. Erinç, zikri geçen eserinde Yukarı Murad bölgesinin iskân durumundan bahsederken aynen şöyle demektedir: «Yukarı Murad bölgesi Türkiye'nin en az meskûn bölgelerinden biridir. Nüfusu hemen tamamı eskiden beri depresyonlarda yerleşmiş bulunmaktadır. Kır nüfusu vâdi ve depresyonlarda veya bunların yamaçlarında ekseriya küme köy manzarasında küçük köylerde yaşar. Evler taştan, dam düz ve topraktandır. Kışın şiddeti evin büyük bir kısmını toprak içine gömülme mecburiyetinde bırakmıştır. Diğer taraftan bu saha kom adı altında tanınan bir nevi münferid yerleşme tipinin intişar

⁵¹ E. Huntington, *The valley of the upper Euphrates River and its people* «Bulletin of the American geogr. Society» New York, cild XXXIV, 1902, s. 301-310 ve 384-393.

⁵² C.A. Alagöz, *Yayla hakkında rapor*, s. 156.

⁵³ Dr. Sırrı Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi yayınlarından No. 572, Coğrafya Enstitüsü No. 15, İstanbul, 1953, s. 87.

sahasına tekabül eder. Kom aslında ziraatle birlikte hayvancılık yapan bir veya bir kaç âile tarafından kurulmuş, bir veya bir kaç hâneli küçük bir yerleşmedir ve adını kurucusundan alır (Nusret Bey komu, Necmeddin komu gibi). Fakat bilâhare bunların bâzıları büyüyerek birer küme köy haline gelmiş ve bu gibi sahalarda eski münferid veya küçük yerleşmeler birer toplu yerleşme şeklini almıştır».

Genç ve değerli ilim adamı aynı eserde⁵⁴ Erzurum-Kars bölgesinin diğer yerleşme şekilleri meyanında komları hakkında da şu izahatı vermektedir: «Nüfusun büyük bir kısmını hayvan da besleyen çiftçilerin teşkil ettiği bölgede (Erzurum-Kars bölgesi) toplu bir yerleşme şekli hâkimdir. Dağınık yerleşmeye doğru bir temayül ancak İğdır, Kağızman havzaları gibi bağ ve bahçe ziraatinin münkeşif olduğu sahalalar ile hayvancılığın ziraatten ekseriya daha üstün bir rol oynadığı küçük kom sahalalarında müşahede edilir. Diğer taraftan toplu köyler arasında bâzi tâli tipler ayırmak mümkündür. Bunlardan birincisi tipik küme köyüdür. Mıntıkanın her tarafında dağılmış olan bu hâkim tip ivicacı sokakları ile çevresi gayrı muntazam olmakla beraber ekseriya dâireye yakın şekilleri ve sıkışık evleri ile tanılır. Bu köyler iktisadi fonksiyonları itibarile çiftçi ve hayvancılardır. Fakat hayvancılık tarla ziraati yanında ekseriya sönük kalır. Köyün hemen yakınlarında küçük sebze bahçeleri bulunur. Bunları tarlalar çevirir ve en nihayet en dışta hayvanların beslendikleri müşterek köy mer'aları gelir. İkinci tipi komlar teşkil eder. Bunlar daha ziyade Pasinler ve Erzurum bölgelelerinde görülür. Evvelce de söylediğimiz üzere kom aslında daha ziyade hayvancılık aynı zamanda küçük ölçüde ziraat de yapmak maksadı ile kurulmuş dağınık bir yerleşme tipidir. Fakat bu mıntıkada komların ekserisi zamanla büyüyerek birer küme köy haline gelmiş bulunmaktadır».

Bu suretle Erineç Doğu Anadolu komlarını, bunların devamlı yerleşmeler olup olmadıkları noktasını meskût geçmekle beraber, takdire şâyân ilmî ve ihtiyatlı bir ifade ile, bir nevi münferid mesken, dağınık yerleşme tipi saymaktadır ki, ben de daha önce de söylediğim gibi, devamlı ve müstakil yerleşme karakterinde olanlar için aynı fikre mütamayilim. Dâima mesken sayısı mahdud kalmak şartile bir köyden ayrılmış, fakat bu köy veya kasabaya bağlı kalan oturaklı komları bir mahalle (écart), müstakilen teessüs edip senenin yalnız bir kısmında meskûn olan komları da, yayla veya kışla gibi yarı göçebe yerleşme şekli addetmek doğru olur.

*
*
*

⁵⁴ Dr. Sırrı Erineç, *Aynı eser*, s. 96 — 97.

Daha ziyade İç Anadolu'da, Konya bölgesinde, Toroslar'da ve bilhassa Doğu Karadeniz bölgesinin Ordu-Giresun gerilerinde rastlanan oba da Anadolu'da oldukça yaygın bir yerleşme şeklidir.

«Oba» Kâşgari'ye göre (Türkçe tercümesi I, 86, 22) aslında kabile, Şeyh Süleyman'a göre, küçük çadır, çadır halkı, cemaat, Şemseddin Sâmî'ye göre, bir kaç bölüğe münkasem büyük ve uzun göçebe çadırı, çadır halkı, göçebe âilesi, Hüseyin Kâzım Kadri'nin *Türk lûgati*'ne göre, azerî dilinde çadır, bir çadır halkı, âile, çağataycada (ova, oba) çadır, yurt, mesken, ikametgâh, âile mânalarına gelmektedir.

Ziya Gökalp obaya daha başka ve daha geniş bir mâna vermektedir⁵⁵. «Eski Türkler, beraber konup göçen çadırların mecmuuna (oba = campement) derlerdi. Bir sop [yine Ziya Gökalp'e göre bir boy'un ihtiva ettiği daha küçük bir âile zümresi] yakutlarda olduğu gibi, ekseriya ya bir (oba) halinde dolaşır, yahud oturaklığı tercih ederse, bir (köy) tesis ederdi».

Bununla beraber eserinin diğer bir yerinde⁵⁶, Türklerin en büyük kısmının sürüleri ile geçindiklerinden, bu sürülerin göç zamanlarında yük ve binek hayvanları suretinde kullanıldığından, Türk erkekleri kadar kadın ve çocuklarının da binici olduklarından ve seyyar evlerinin üstü kapalı büyük arabalardan ibaret olduğundan edibâne bir ifade ile bahseden aynı müellifin yerleşme yeri olarak obaya daha geniş bir mâna verdiği de anlaşılmaktadır. «Türk obası akşam üstü bir yere kondu mu, seyyar evler, aralarında sokaklar vücuda getirecek surette dizilirlerdi. Oba bir semiye [sop] değil de bir boydan [aşiret = tribut] ibaretse, o zaman arabaların arasında satıcı arabalardan bir çarşı vücuda getirilirdi. Oba, bir boy değil de, bir il [Ziya Gökalp'e göre siyasî zümre, devletin en basit şekli, eski Oğuz Türkleri'nin kullandığı mânada siyasî, müstakil ve muhtar cemiyetler] ise, o zaman konulan yer, gerçekten bir seyyar şehir olurdu. Türk seyyar şehri, ilk baharın arkasına düşerdi. İlk bahar yeşil çimenlerle, taze otları ile, mavi, penbe, mor, sarı, beyaz, eflâtunî çiçeklerle nereye giderse, Türk seyyar şehri de oraya doğru giderdi. Türklük taraveti, tazeliği, güzelliği önüne katmıştı. Yazın yaylakta, kışın kışlakta aynı usulü takib ederdi. Mukimler, bir gün komşuluklarında yeni bir şehrin vücade geldiğini görürlerdi. Fakat beş on gün sonra bir sabah uyanınca, komşuluklarındaki yeni şehrin yerinde yeller estiğine muttali olurlardı».

Obanın aslî mânası, eski Türkler devrinde tekabül ettiği mefhum ve mefhumlar ne olursa olsun, bugün Anadolu'da obanın bâzan çadır

⁵⁵ Ziya Gökalp, *Türk medeniyeti tarihi*, s. 259.

⁵⁶ Aynı eser., s. 306.

veya çadır topluluğu, bâzan basit bir mesken, bâzan yaylak, kışlak (aşağı oba, yukarı oba) bâzan da sadece yaylak mânasına geldiği ve nihayet bâzı köylerimizin de bu ad altında (oba, obaköy) anıldığını kaydetmek iskân coğrafyası bakımından mühimdir. Çadır veya mesken mânasına gelen ve keza köye inkılâb etmiş obalar bir yana bırakılırsa, acaba Anadolu'da yerleşme yeri olarak geri kalan obalar nedir? İtiraf edelim ki, ağıl, kom gibi oba dediğimiz yerleşmeler hakkındaki bilgimiz de azdır. Kesin olarak bildiğimiz bir şey varsa, o da, obaların komlardan da fazla hayvan yetiştirmekle ve yarı göçebelikle ilgili yerleşmeler oldukları ve böylece obanın Anadolu'da bugün de eski Türklerdeki mânasını geniş ölçüde muhafaza ettiği'dir.

Türkiye'de en tipik obalara Ordu-Giresun gerilerindeki dağlık mıntıklalarda rastlanmaktadır⁵⁷. Ordu-Giresun obaları aşağı yukarı 1500-2000 metre irtifalar arasında birbirlerinden az çok geniş aralıklarla ayrılmış harçsız taştan yapılmış ve hartama ile örtülü, küçük ve basık, ortalama 5-20 iptidai meskenden mürekkep yayla yerleşmelerine, yaylaklara tekabül eder. Kulübelerin önlerinde ekseriya bâzı sebzelerin yetiştirildiği etrafı alçak duvarlarla çevrili *bağlak* adı verilen bir takım bahçeler bulunur. Hayvanlar üstleri açık ve etrafları taşla çevrilmiş ağıllarda barınırlar.

Obalar senenin yalnız bir kısmında meskündür. İlk yaz sıcakları ile beraber dolan obalar kış soğukları ile beraber boşalır, aşağı yukarı tamamiyle hayvancılıkla geçinen obalar halkı hayvanları ile beraber daha aşağılarda vâdilerdeki yerleşme yerlerine, kışlaklarına inerler. Mıntıkada yüksek yerlerde bulunan obalar sahasına *yayla*, kışın geçirildiği yerlere ise *cenik* denilmektedir. Ordu-Giresun hinterlandındaki ceniklerin ekseriya ayrı isimleri yoktur. Cenikler daha ziyade âid oldukları obaların isimleri ile anılırlar. Bundan on yıl kadar önce bu mıntıkada bir mezuniyet travayı hazırlamak üzere tedkiklerde bulunmuş olan eski öğrencilerimden Sâmî Öngör travayında bize köylülerle arasında geçen şu muhavereyi nakletmektedir: «Bu mıntıkada dolaşırken köylülere köylerinin nerede olduğunu sordum. Bana şu şekilde cevap verdiler. Filân obada otururuz, cenîğimiz şuradadır». Dünkü değerli öğrenci ve bugünün değerli öğretmeni bu satırlara şu mütalâyayı ilâve etmektedir: «Görülüyor ki, bu insanlar ikametgâh olarak muayyen bir yer gösteremiyorlar». Bugün Anadolu obalarının, hiç değilse Ordu-Giresun hinterlandı obalarının göçebe yerleşmeler oldu-

⁵⁷ Sırrı Erinç, *Kuzey Anadolu kenar dağlarının Ordu - Giresun kesiminde landshaft şeritleri* «Türk Coğrafya dergisi» yıl III, sayı VII-VIII, 1945, s. 119-136.

ğunu gösterecek bundan daha iyi bir delil olamaz ve bu vâkıa bir öğrenci kalemile bundan daha veciz bir şekilde ifade edilemez.

Ordu-Giresun hinterlandı obalarını, sahil bölgesi şehir ve kasabalarının yazı geçirmek üzere aynı mıntıkada yazın iskân ettikleri yayla sayfiyelerinden ayırd etmek icab eder. «Câmisi, karakolu, tek sıra üzerinde dizilen dükkânların meydana getirdiği çarşısı ve bunların teşkil ettiği bir merkez etrafında oldukça geniş bir saha üzerinde serpilmiş ahşab evlerle yayla-sayfiye yerleri⁵⁸» nisbeten büyük ve obalardan çok farklı yerleşmelerdir.

Buralarda haftanın muayyen günlerinde pazarlar kurulur ve bu pazarlarda şehir, kasaba ve civardaki obalar halkı mallarını mübâdele ederler. Böylece merkez-pazar yaylaları tesir sahalarına giren obalara yazın iktisadî merkezlik hizmetini görürler. Bununla beraber Ordu-Giresun hinterlandı obalarını, bu yayla - sayfiye - pazar yerlerinin birer mahallesi gibi telâkki etmek⁵⁹ doğru değildir. Bunun gibi, Frödin'in⁶⁰ doğrudan doğruya hayvancılıkla ilgili obalar halkının «petite transhumance» olarak ifade ettiği mevsimlik göç hareketlerine karşılık Doğu Karadeniz bölgesi şehir ve kasabalarının daha ziyade sayfiye ihtiyaçlarını gidermek üzere vâki olan yaylalara çıkış hareketlerini «Grande transhumance» şeklinde ifadesi de isabetli telâkki edilemez.

* * *

Ağıl, kom ve obalardan sonra, coğrafyacı ve sosyologlarımızın dikkatini Batı Karadeniz bölgesi dağ, vâdi ve ormanlarının karakteristik yerleşmelerini teşkil eden ve divan adı altında toplanabilecek olan küçük ve dağınık yerleşmeleri üzerine çekmek yerinde olur. Ağıl, kom ve obalardan farklı olarak tamamen sedanter olan Batı Karadeniz bölgesi divanları kanaatimce Türkiye'nin en şâyân-ı dikkat ve orijinal yerleşmeleridir. Leonhard, ekseriya bir kaç çiftlik (Hof) olarak gördüğü ve bu şekilde ifade ettiği bu yerleşmelerin Almanya'nın *Weiler*'lerine tekabül ettiğini söylemektedir⁶¹ ki, bu görüş yerindedir. Filhakika orman açmaları ile meydana getirilen ve geçimleri kısmen orman mah-

⁵⁸ Sırrı Eriş, *ayni makale*, s. 134.

⁵⁹ Selçuk Trak, *Giresun-Ordu ve ardülkesinde coğrafya araştırmaları* *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dergisi, Cumhuriyet sayısı», cild II, sayı 1, 1943, s. 153.

⁶⁰ J. Frödin, *Quelques traite de la végétation et de l'habitat pastoral de la Turquie du Nord*, Geografiska Annaler, V. XIV, heft 3-4, 1932 s. 240.

⁶¹ R. Leonhard, *Paphlagonia, Reisen und Forschungen im nordlichen Kleinasien*, Berlin, 1915, s. 374.

süllerine dayanan batı Karadeniz bölgesinin divan adı altında toplanan bu küçük ve dağınık yerleşmeleri, aynı bölgenin gerisinde sıralanan ovalarda (Adapazarı, Düzce, Bolu, Gerede) görülen ve toplu şekilleri ve kısmen ziraî yapıları ile gene almanların *Gewandorf*'larına⁶² benzetilebilecek olan yerleşmeler ve daha gerideki İç Anadolu köylerinden çok farklı ve hiç şübhe yok bunlardan çok yeni, nisbeten yakın zamanlarda, yukarıda sözü geçen ovalardan, sahil yerleşmelerinden ve dağlık mıntıka içindeki küçük havza yerleşme çekirdeklerinden itibaren vâdiler boyunca dağa ve ormana sokulan kimseler tarafından kurulmuştur. Batı Karadeniz bölgesinin ormanların tahribi suretile vâki olan bu kolonizasyonu bugün de devam etmektedir. Bu bölgede yerleşme adlarının başına gelen (yeni) sıfatı dikkati çekecek derecede çok tekerrür etmektedir.

*
* *

Nihayet münferid mesken ile gerçek mânasında köy arasında bir ara tip yerleşme olarak memleketimizde görülen son bir yerleşme şekli mezraadır. Mezraada kanaatimce mesele esasından değişir. Da-

⁶² Bilindiği üzere, Meitzen ve Gradmann'ın yalnız Cermen âleminde değil, Anglo-Sakson ve Lâtin âlemlerinde de iskân coğrafyası araştırmalarında örnek ittihaz edilen etüdlerinden sonra tebarüz eden ve bugün artık klâsik bir hâle gelmiş bulunan bilgilere göre, Almanya'da eskiden beri meskûn olan açık sahaların karakteristik iskân şekli, birbirlerinden az çok uzak mesafelerde bulunan büyük köyler halindeki toplu evleri, *Almende* ve *Flurzwang*'ları ile *Gewandorf*'tur ki biz buna toplu veya küme köy diyebiliriz. Bu köylere karşılık gene Almanya'da tarihin daha yakın zamanlarında, esas itibarile Orta Çağda orman açmaları ile meydana getirilen ziraat sahalarındaki yerleşme şekilleri daha ziyade dağınık şekiller olup başlıcaları münferid çiftlik (*Einödhof*), orman çiftlik köyü (*Waldhufendorf*) ve bilhassa Fransızların *hameau*'suna ve Anglo-Amerikalıların *Hamlet*'ine tekabül eden *Weiler*'dir.

Gewandörfer sisteminde (İngilizlerin *Open-fieldsystem*, Fransızların *champs-ouverts* dedikleri ve bizim açık tarla diyebileceğimiz sistem) köyün toprakları *Gewannen*'lere, yâni köyün çevresinde bulunan tarlalara bölünmüştür. *Gewann* dar ve uzun parsellere ayrılmıştır. Köy sâkinleri her bir tarlada bu parsellerden bir veya bir kaçına sahibdir. Bundan maada köyün *Almende*'si yâni müşterek toprakları vardır. Her köy sâkini bu topraklardan köyün tarlalarında sahib olduğu parseller nisbetinde faydalanır. Nihayet *Gewandörfer* sisteminde her kes için üçlü münavebe sisteminin tatbiki mecburiyeti vardır ki bu, *Flurzwang*'dır. 1. yıl kış ekimi, 2. yıl yaz ekimi, 3. yıl nadas.

Weiler yerleşme sahasında manzara ve sistem değişir. Arazide bir plânın mevcudiyeti göze çarpmaz. Köy arazisi muhtelif büyüklük ve şekillerde parsellere bölünmüştür. *Flurzwang* tatbiki mecburiyeti *Gewandörfer* sisteminde olduğu derecede kesin değildir. Köylüler ziraat işlerinde daha serbestirler. Nihayet *Weiler*'ler *Gewandorf*'lara nazaran çok daha küçük ve nisbeten gevşek yerleşmelerdir; *Weiler*'de ev sayısı 5-20 yi pek geçmez. Evler aralıklı olup birbirlerinden ekseriya meyve ve sebze bahçeleri ile ayrılmış bulunurlar.

ha çok Doğu Anadolu'da rastlanan ve halk dilinde mıntıkaya göre mezraa, mezrea, mezria, mezra, mezre, mezri, mezraaçık şekillerini aldığı meskûn yerler kılavuzundan anlaşılan bu tâbir, bilindiği üzere, ziraat yapılan, ekilip biçilen yer demektir. Böylece Anadolu'da hayvancı-çiftçi ve çiftçi-hayvancı her yerleşmenin yayla veya mer'adan maada bir de mezraası olmak lâzımdır. Bu şartlar altında Anadolu'nun fizik coğrafyası ve tarihi göz önüne getirilirse iskân coğrafyası bakımından mezraa tâbiri vesilesile aşağıdaki tâmin ve mülâhazaları ileri sürmeye yer vardır.

Anadolu'da istilâ harpleri, derebeylik ve âsâyiş bozukluğu gibi tarihî faktörler ve bataklık, feyezân, sivri sinek ve malarya gibi tabii ve sıhhi sebepler dolayısıyla şehir, kasaba ve bir kısım köyler, bunların ilk nüveleri daha ziyade müdafaası nisbeten kolay, aynı zamanda daha müsâid sıhhi şartlar arzeden yüksek sitler, dağ, tepe, yamaç gibi topografik unsurlar üzerine kurulmuş ve ekseriya görüldüğü üzere ayrıca bir veya iç içe bir kaç sur içine de alınmışlardır. Bu şehir, kasaba ve köylerin mezraaları, tarlaları tabiatile aşağılarda, istilâ yollarının geçtiği, dağın, tepenin veya yayla yamacının eteğinde uzanan feyezânın, bataklığın ve malaryanın hüküm sürdüğü ova ve vâdilerdedir. Kışın çobanların cevelangâhı olan bu ovalar ve vâdiler gayet ekstansif bir şekilde işletilmekte, mezraalara yalnız ekim ve hasad zamanlarında inilmektedir. Hayat daha ziyade hayvancılığa ve münakale ticaretine dayanmaktadır. Bizans'ın son devirlerinde Anadolu'yu bu şekilde tasavvur etmek mümkündür⁶³.

Bu şartlar tarih boyunca Anadolu'da şübhesiz zaman zaman değişmiş, mıntakanın karışık ve sönük devirleri yanında, sükûn ve îmar ve parlak devirleri de olmuş ve buna bağlı olarak iskânın manzarası da değişerek hüküm süren müsbet veya menfi şartlara göre kâh ovalara inerek serpilmiş, kâh ârızalı yerlere çekilmiştir. Bu bakımdan Hasan Reşid Tankut'un fikirleri⁶⁴, ilmî olmaktan ziyade edebî bir kisveye bürünmüş olmalarına rağmen, dikkate değer. En son devirde eski şartlar tarihe karıştıktan, istilâ tehlikeleri ortadan kalktıktan, âsâyiş düzeldikten, ve nüfusun artması neticesinde ovalar daha kuvvetle işlenip islâh edilmeğe başlandıktan sonra şehir, kasaba ve bir kısım köyler evvelâ eski kalelerinden dışarı fırlamışlar, mezraalarına yaklaşmak üzere bâzıları yamaçlardan aşağı doğru sarkmış, bâzıları eteklere kadar yayılmış, bir kısım aşağı ve yukarı mahalle olmak üzere ikiye bölün-

⁶³ Charles Diehl, *Byzance, grandeur et décadence*, Paris 1930.

⁶⁴ Hasan Reşid Tankut, *Köylerimiz bugün nasıldır, dün nasıldı, yarın nasıl olacaktır*, İstanbul 1939.

TÜRK HALK HİKÂYELERİNDE İBN SİNÂ

Ahmed Ateş

Hayatları, çalışmaları ve düşünceleri ile insaniyete hizmet etmiş ve büyük bir şöhret kazanmış bir çok şahsiyetlerin, hakikî hayatları yanında, halkın tasavvur ve muhayyilesinde, bâzan bununla hiç bir alâkası bulunmayan başka bir hayatları daha vardır. Onlar, halkın gözünde, kendi ideal yaşama, düşünce ve mefkûrelerinin müşahhas timsalleri haline gelmişlerdir; onların maceraları, aşkları ve ael'âde hareketleri hakikat değil, halkın arzu ve emellerinin ifadesidir. Düşmanları, bâzan hayatta karşılıklarına çıkmış olan hakikî düşmanları değil, belki halkın öyle gördüğü kimselerdir. İşte İbn Sînâ da, Türk halkının gözünde, onun yaşama ve düşünce idealinin müşahhas bir timsâli haline girmiştir. Türk halk hikâyeleri —belki başka milletlerin halk hikâyeleri ile beraber—, çok zaman onun felsefesinin tamamıyla zıddı olan fikirleri ona söyletmiş, onu kendisi ile alâkası olmayan bir çok vak'aların kahramanı yapmıştır.

Anadolu'da İbn Sînâ'nın hayatının —daha doğrusu halkın tasavvurunda ona isnad edilen maceraların — bir halk hikâyesi şeklinde anlatıldığıнын ilk deliline h. X. (milâdî XVI.) asrın sonlarında rastlıyoruz. O zaman, Derviş Hasan Medhî adlı biri, duyduğu Ebû Ali İbn Sînâ hikâyelerini toplamış ve bir kitab haline getirerek, h. 982—1003 (milâdî 1574—1595) yılları arasında hüküm sürmüş olan Osmanlı hükümdarı Sultan III. Murad'a takdim etmiştir. Bu eserin elimizde hiç bir nüshası yoktur. Onun için mâhiyet ve muhtevâsı hakkında bir şey söylemek mümkün değildir. Bu hikâyeleri ikinci defa toplayıp, onlara şimdilik son şeklini vermiş olan Seyyid Ziyâeddin Yahyâ'ya göre, bu eser, «Murâd-ı Sâlis meclisinde tuhfe edildikte makbûl-ü humâyûn olmayıp reddolunmuştur», çünkü «kaaide-i telîfden hâric olduğundan mâada, hikâyâtı nâ-merbût ve ekseriya indiyât makûlesi» idi¹.

Ebû Ali İbn Sînâ hakkındaki Türk halk rivayetleri, ikinci defa, şimdi kendisinden bahsedilen Seyyid Ziyâeddin Yahyâ tarafından top-

¹ *Gençine-i hikmet (Hikâye-i Ali «İ» İbn Sînâ)*, İstanbul 1284, taşbasması, s. 4.

müş, bâzıları ise tamamen yer değiştirerek eski sitelerini terk etmişler ve mezraalarına inmişlerdir.

Anadoluda iskânın uğradığı son gelişmelere âid bir çok misâller bulunabilir. Çok yakın bir tarihte yer değiştirmiş, eski sitini terk ederek tamamen mezraasına gelip yerleşmiş şehirlerimize en iyi misâli Elazığ şehri teşkil eder. Zengin bir ovanın üstünde yükselen bir yaylanın kenarında kâin tarihî büyük Harput şehri daha dün denilebilecek bir zamanda terkedilmiş, harputlular ovaya, mezraalarına inmişler ve burada kurdukları Elazığ şehrine yerleşmişlerdir. Bugün ismi bilinmemek üzere bulunan büyük Harput, çökmüş, tarihe karışmış bir şehir, bir harabeden başka bir şey değildir. Ben Harput'u daha 1934 de, buradan geçtiğim bir sırada bu hâlde gördüm. Tarih boyunca geçen asır içinde yerini ikinci defa olarak değiştirmiş olan Malatya için de aynı şey söylenebilir. Yalnız Malatya ovada kâin dar ve harab kalesinden dışarı çıkarak 7-8 kilometre daha uzakta bulunan başka nevi bir mezraaya, bağ ve bahçelerinin bulunduğu bir yere taşınmıştır⁶⁵.

Köyler arasında, Erzurum vilâyetinde, İspir ilçesinde Hunut bucağına bağlı Fisirik köyü, kısmen mezraasına inmek suretile parçalanmış ikiye bölünmüş, sonra da eski nüvesinden tamamen ayrılarak müstakil bir köy hâline gelmiş köylere, iyi bir misâl teşkil edebilir. Bu mıntıka da bâzı araştırmalarda bulunmuş olan coğrafya asistanı Dr. Hâmid İnadık'ın bana topografya haritası üzerinde verdiği mâlûmata göre, bugün meskûn yerler kılavuzunda Kal'a-i Fisirik adı altında ayrı bir muhtarlık hâlinde görünen Fisirik köyünün, evvelce oldukça mühim bir iskân yeri olduğunu gösteren bir kal'ası vardır. Asıl köy, yâni Kal'a-i Fisirik, Mezraa adını taşıyan bir derenin üstünde yükselen kalıker bir tepenin üzerinde, kal'anın yanı başındadır. Burası bugün terk edilmiş bir yerleşme hâlinindedir. Köyde ancak 10-15 hâne kalmıştır. Köyün mezraası, yâni asıl bugünkü köy, Mezre-i Fisirik, uzakta, bir saat kadar mesafede Hohorbod, Haho ve Deve dağlarının önünde Mezraa deresine açılan geniş sel yataklarının meydana getirdiği düzlüktedir. İşte Kal'a-i Fisirik'ilerin asıl köyleri şimdi buradadır. Eski köy büyük kısmile terk edilmiş, fisirikliler mezraalarına gelip yerleşmişler ve burada daha büyük bir köy kurmuşlardır. Eski Fisirik mezraası bugün tek tek veya 3-4 evlik kümeler hâlinde ağıl ve samanlıklarla tarla ve bahçelere serpilmiş yüz kadar hânedan ibâret büyücek bir köydür ve muhtarlık da buradadır.

⁶⁵ A. Tanoğlu, *Malatya dolaylarında coğrafi geziler* «Türk Coğrafya Kurumu dergisi» Yıl 1, sayı 2, 1943, s. 193-206.

Bununla beraber Mezraalar hakkında ileri sürdüğümüz bütün bu mülâhazalar bugün Anadolu'da bu ad altında görünen yerleşmelerden bir kısmının henüz münferid mesken yahud köyden daha küçük bir takım yerleşmeler hâlinde bulunmasına mâni değildir. Henüz bu hâlde bulunan mezraalar tabiatile münferid yerleşmeler veya münferid mesken ile köy arasında intikal şekilleri olarak telâkki edilmek icabeder.

*
* *

Böylece memleketimizde rasladığımız ve muhtelif adlarla andığımız evvelâ göçebe iskân ile gerçek mânasında kır yerleşmesi arasında, sonra kır iskânına dâhil olan yerleşmeler meyanında münferid yerleşmelerle köy arasında bir takım intikal şekilleri olarak telâkki ettiğimiz muhtelif yerleşme şekillerini, yâni yaylâ, yaylak, kışlak, güzlek, ağıl, oba, kom, divan ve mezraaları bir bir kısaca gözden geçirmiş bulunuyoruz. Neticede görülüyor ki, bu yerleşmelerden ancak bir kısmı, her hâlde bidayetde zannedilebileceğinden çok daha az bir mikdarı, yâni yalnız zirâi ve devamlı yerleşmeler mahiyetinde olanlar gerçek mânasında zirâi iskân veya kır iskânı (habitat rural, landliche Siedlung, rural settlement) grubuna girebilir. Bu takdirde bunlardan müstakil yerleşme mahiyetinde olanlardan benim, bizim memleket için düşündüğümüne göre, hâne sayıları 1-5 ve nüfus mikdarları 25 i aşmıyanları münferid mesken ve, hâne sayıları 5-25 ve nüfus mikdarları 25-150⁶⁶ ara-

⁶⁶ Bizde köyden daha küçük itibar edilen yerleşmeleri, köyden ayırmak üzere teklif ettiğim bu adedi hududlar vesilesile şöyle bir sual hatıra gelebilir: Niçin hâne sayısı için 5-25 ve nüfus için 25-150 de, 50 veya 250 değil? İtiraf edeyim ki ben bu soruyu gereği vechile bugünkü şartlar dahilinde cevablandırabilecek durumda değilim. Teklifim daha ziyade başka memleketlerde umumiyetle kabûl edilmiş bâzı kriterlere ve mukayese esasına dayanmaktadır. Meselâ Fransa'da köyden küçük ve farklı bir yerleşme olarak itibar edilen *hameau* için kabûl edilen âzamî nüfus mikdarı 120-150 dir. Amerika Birleşik Devletleri sosyolog ve coğrafyacıları ve onlara uyan *Census* de bu memleketde köyden (village) daha küçük bir yerleşme olarak sayılan *hamlet* (unincorporated hamlet, upon country) ile köyü (village) tefrik için pek de mucib sebepler gösterilmeden 250 nüfusu hudut olarak kabûl etmiş bulunmakta, fakat gene aynı memleketin bir kısım sosyolog ve coğrafyacıları bu mikdarı 150 hattâ 100 adedine kadar indirmektedirler.

İşte bunlara bakarak ben de memleketimizdeki yerleşme noktalarının çokluğunu (Meskûn yerler kılavuzuna göre 45 bin kadar), dağılıklığını, yerleşme yerleri arasındaki ulaşım güçlüklerini ve nüfus istatistiklerimizin köy (village) adını verdiği ve bir muhtarlık şeklinde idare edildiğini bildirdiği 34.061 (1945 sayımına göre) yerleşme arasında nüfusun 296 sında 0-50, 1.561 inde 51-100, 3.057 sinde 101-150 ve 3.824 ünde 151-200 arasında dolaştığını göz önüne alarak münferid mesken itibar edeceğimiz yerleşmelerimiz için hâne sayısı 1-5 ve âzamî nüfus 25 ve münferid mesken ile köy arasında bir ara tip ve bir köyden küçük olarak sayılması icabeden yerleşmelerimizle köyü

sında bulunanları münferid mesken ile nüfus sayıları aşağı yukarı 100-150 den başlayıp memlekete göre 2.000 (Türkiye, Fransa, Almanya, Çekoslovakya), 2.500 (Amerika Birleşik Devletleri, Meksika), 5.000 (Yunanistan, Belçika, Felemenk) e kadar yükseltlen köy (village, Dorf) arasında bir takım intikal şekilleri olarak sayılabilirler. Geri kalan yayla, kışla, güzle, ağıl, kom, oba, divan ve mezraalardan, yalnız hayvancılığın yapıldığı, hayvancılığın esas, ziraatin tâli ve hayvancılığa tâbi kaldığı, hattâ ekstansif şekilde ziraatin hayvan yetiştirme ile başa baş gittiği ve kışlak ve yazlak olmak üzere iki yerleşme yerinin kullanıldığı bölgedekilerini göçebe iskân ile sedanter iskân arasında bir takım ara tipler, bir yerleşmeden kopmuş, fakat bu yerleşmeye henüz bağlı olanları âid oldukları yerleşmelerin parçaları (mahalleleri), nihayet daha büyük yerleşmeler hâline gelmiş bulunanları da, menşeleri ne olursa olsun tabiatile vardıkları tekâmül safhasına göre, köy, kasaba veya şehir olarak adlandırmak icabeder.

Bununla beraber memleketimizdeki yayla, yaylak, güzle, güzlek, kışla, kışlak, ağıl, kom, oba, divan ve mezraalar hakkında yukarıdan beri ihtiyat kaydile ortaya koyduğumuz bütün bu müşahedeler, nakiller ve mülâhazalar yanında hakikat şudur ki, Türkiyede oldukça yaygın bulunan bu yerleşme çeşitlerinin gerçek mahiyetleri, definisyonları ve iskân kategorileri arasındaki yerleri ancak, iskân coğrafyası meselelerini iyi bilen ve yakından tâkib eden genç ilim adamlarımızın mahallinde yapacakları araştırmalar ve arşiv çalışmalarına dayanan monografyalarla aydınlanabilir. Yalnız iskân coğrafyasının değil, henüz tasvirî ve sathî karakterini geniş ölçüde muhafaza eden bütün Türkiye coğrafyasının bu gibi monografyalara olan ihtiyacı büyüktür.

*
* *

Ziraî, devamlı ve müstakil yerleşmeler mahiyetinde olup mesken sayıları 5-25 ve nüfus sayıları 150 yi pek aşmamak üzere köyden daha küçük itibar ettiğimiz bizdeki bir kısım ağıllar, obalar, komlar, divanlar ve mezraalar gibi, Avrupa ve Amerika'da da henüz köy mertebesine yükselmemiş, münferid mesken ile köy arasında intikal şekilleri olarak kabûl edilen bir takım yerleşme çeşitleri vardır. Fransızların

tefrik için de bize uygun gibi gördüğüm hâne sayısı 5-25 ve nüfus için en çok 150 rakkamını ileri sürüyorum. Yoksa elimde bu teklifimi destekliyecek maalesef ne bir anket, ne de başka bir vesika yoktur. Oysaki bunlara şiddetle ihtiyaç vardır. Zira muhtelif yerleşme şekillerinin birbirlerinden tefriki şübhesiz sâdece bir istatistik, hâne ve nüfus sayısı meselesi değildir.

hameau'su, İngiliz ve Amerikalılar'ın *hamlet*'i, Almanların *Weiler*'i, İspanyollar'ın *aldea*'sı böyledir.

Garib değil midir ki, iskân coğrafyası etüdlerinde en ileri durumda olan bu memleketlerde bile bu iskân şekillerinin mahiyetleri, definisyonları ve iskân kategorileri arasındaki yerleri üzerinde hâlâ bir bocalama görülmektedir. «*Hameau*» yu nasıl tasavvur etmeli? bu bir köy müdür yoksa münferid çiftliklerden mürekkep bir koleksiyon mudur? ⁶⁷ Bu soruyu ben değil, büyük coğrafyacı Albert Demangeon sormaktadır ki, benim bildiğime göre bu suale ne kendisi sağlığında cevap vermiş, ne de bugüne kadar başkalarından sarih bir cevap alabilmiştir. *Hameau* bâbında sarih olarak söylenebilecek olan yegâne şey, Fransa'da mesken sayıları 3-25 ve nüfus mikdarı 15-120 veya 150 olan mesken topluluklarının *hameau* adını aldığı ve bunların iskânın daha ziyade dağınık yerleşme tipine katılmak suretile münferid mesken (*habitation isolée*) ve münferid çiftlik (*ferme isolée*) ile köy (*village*) arasında bir ara yerleşme çeşidi olarak telâkki edildikleridir ⁶⁸.

Amerika sosyolog ve coğrafyacıları arasında da, yarı köy, yarı şehir bir karakter taşıyan *hamlet*'in definisyonu ve Amerika'nın köyü (*village*) ile arasındaki farklar ve hududları üzerinde bir tereddüdün mevcut olduğu seziliyor. Bir çok Amerikan sosyolog ve coğrafyacıları, daha önce de bir notta söylediğim gibi, nüfusu ancak 250 ile 2.500 arasında olan toplulukları köy (*village*) adediyorlar ki, *Census*'de bunu böyle kabûl etmiş bulunmaktadır. Bununla beraber köy mertebesine yükseltmek üzere bu nüfus mikdarını 150, hattâ 100 adedine kadar indiren sosyolog ve coğrafyacılar da vardır.

Amerika *hamlet*'lerine dâir geniş ve dikkate değer bir etüdünü okuduğumuz Wisconsin Üniversitesi profesörlerinden Glenn T. Trewartha bir çok sebeplere dayanarak aşağı yukarı 150 nüfusu (mesken sayısı 38 den fazla olmamak üzere) *hamlet* için âzamî nüfus ve bînetice bu nüfus mikdarını *hamlet*'i köyden ayıran hudut olarak kabûl etmektedir ⁶⁹. Bunun sebepleri bâbında Trewartha diyorki ⁷⁰: «When settlements reach that size (yâni 150 nüfus ve 38 mesken) it was found that there existed a tendency for them to incorporate. Apparently they become concious of their contrast with the country-side in general and, as a community, desire more services than the county or

⁶⁷ A. Demangeon, *Géographie de l'habitat rural*, s. 112.

⁶⁸ Max. Sorre, *Les fondements de la Géographie humaine*, cild III, *L'habitat rural*, s. 46.

⁶⁹ Glenn T. Trewartha, *The Unincorporated Hamlet*, s. 32.

⁷⁰ Aynı makale, s. 37-38.

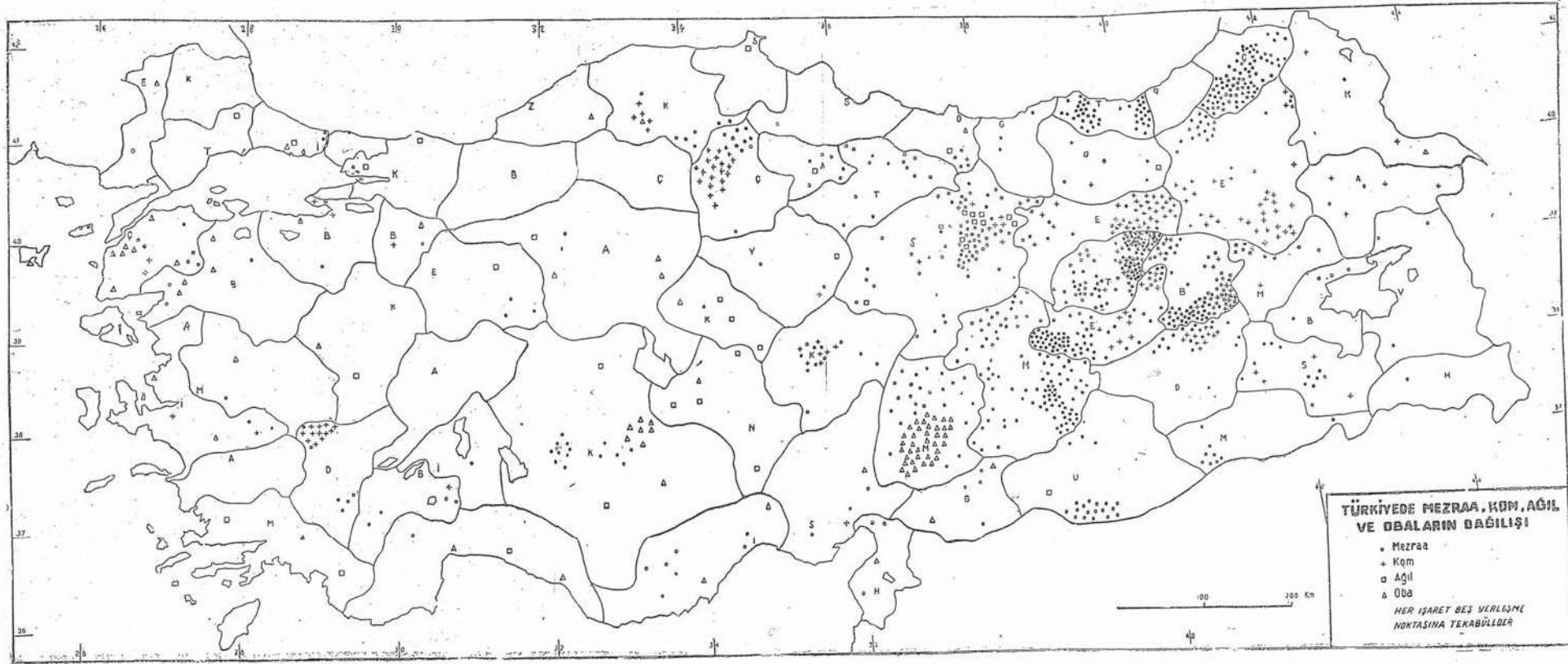
township in which they are located is willing to provide. It was found also that in communities with over 150 inhabitants there was a market tendency for a distinct business to develop, a feature that is not conspicuous in most hamlets. The population figure of 150 likewise seems to separate settlements where doctors, dentists, lawyers, and other professional men are nearly completely absent, from those larger ones where they are more common. Teachers and preachers are not so uncommon even in hamlets».

Şu noktayı ehemmiyetle belirtmek icab eder ki hakikatde Amerika *hamlet*'leri gibi, bu memleketin *village*'ları ve *county* veya *township*'leri de ne manzaraları, ne de fonksiyonları itibarile bizim köylerimize, kasabalarımıza ve şehirlerimize benzemediği gibi, bu yerleşmeler Eski Dünya'nın, Avrupa ve Asya'nın, Şark ve Garbin de köy, kasaba ve şehirlerine pek benzemezler. Amerika'nın hamlet'leri gibi, köy ve kasabaları da, Eski Dünyada olduğu üzere, bir köylü ve köy evi kümesi gibi değil, dağınık yaşayan çiftçiler muhitinde ve *farmstead*'ler arasında daha ziyade birer ticaret ve iş merkezi olarak doğmuş ve öylece gelişmişlerdir. Bu itibarla Amerika'nın hamlet'leri, köyleri (*villages*) ve kasabaları (*townships*) Avrupa'nın ve hele bizim köy ve kasabalarımızdan çok farklıdır. Amerika'da bizim köylerimize, hattâ en mütakâmil köylerimize benzer bir köy aramak beyhude olur.

Hülâsa, gördüğümüz gibi, evvelâ göçebe iskân ile kır yerleşmeleri arasında, sonra da kır yerleşmeleri bâbında münferid mesken ile köy arasında, iskân şekilleri serisinde bizde olduğu gibi, başka memleketlerde de bir çok intikal şekilleri yer almaktadır. Bu ara tipler, karakterlerine, fizyonomilerine, fonksiyonlarına, nüfus ve hâne sayılarına göre iskânın şu veya bu kategorisine yaklaştırılabilir, mal edilebilir veya intikal şekilleri olarak kalır ve bu terim altında muhafaza edilebilirler. Burada mühim olan nokta bunların mevcudiyetlerinin bilinmesi ve belirmesidir.

Böylece göçebe iskân, bu tip iskân ile gerçek mânasında kır iskânı arasındaki intikal şekilleri, sonra kır yerleşmeleri ve bu nevi yerleşmeler serisinde yer alan münferid mesken veya dağınık iskân ve nihayet bu tip iskân ile köy arasındaki intikal şekilleri görüldükten sonra, bunu tâkib edecek olan yazımızda, köy ve şehir âlemlerine ve bunların definisyonlarına âid problemlere girilebilir*.

* Bu makalenin İngilizce tercümesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Enstitüsü tarafından neşrolunan *Review* (Number I, 1954) adlı dergide intişar etmiştir.

**TÜRKİYEDE MEZRAA, KÖY, AĞIL
VE ODA LARIN DAĞILIŞI**

- Mezraa
- + Köy
- Ağıl
- △ Oda

HER İŞARET BİR VERİLEŞME
NOKTASINA TEKABÜLDÜR

TÜRKİYEDE MEZRAA, KOM, AĞIL VE OBALARIN EN KESİF OLDUĞU SAHALAR

- MEZRAA
- + KOM
- AĞIL
- △ OBA

Her işaret bir yerleşme noktasına tekabül eder.

